

Hergott-Rác Rita¹
PhD. hallgató

S-fibulák a Közép–Duna-vidék langobard korában, II. rész (Kr. u. 6. sz.)

A Meroving soros temető horizont népeinek női öltözete mára igen jól körvonalazható a nyugat-európai régészeti, viseleti rekonstrukciókra irányuló kutatások által. A Közép–Duna-vidék langobard kori szállásterületét illetően – a Cseh–Morva-medencében, Észak-Alsó-Ausztriában és az egykori *Pannonia provincia*, illetve *Noricum* térségében – azonban mind a viseletre irányuló tanulmányok, mind az egyes viseleti elemeket feldolgozó tipokronológia kidolgozása kezdeti fázisban jár. A lelettípus gyakori előfordulása és keltező értékének jelentősége ellenére még nem került sor a pannoniai fibulák teljeskörű gyűjtésére és részletes elemzésére a magyar kutatásban.²

Tanulmányomban a Közép–Duna-vidék langobard temetőiben jellegzetes S-alakú fibulák ismertetésére vállalkoztam, amely a későbbiekben fontos eleme lehet a térség langobard kori kronológiájának, emellett a női viseletben lezajló változások megfigyelésének. Mivel a tanulmányom első felében³ kitértem a kutatás térbeli és időbeli hatáira, a kisfibulák csoportosítására és számára, ezek ismertetésétől eltekintek.

A Kr. u. 5. század utolsó harmadának egyik újonnan kialakult ékszertípusa az ékvéséses díszű S-alakú fibulák voltak, melyek legkorábbi képviselői valószínűleg Közép-Németország, Délnyugat-Németország és Északkelet-Franciaország területén kezdtek el fejlődni.⁴ A türing és az észak-dunai gyökerekből táplálkozó fibulaművesség termékei –, amelyek az 5. század végére tekintenek vissza (*Stössen–Záluží*, *Poysdorf* típusok) – a Közép–Duna-vidék területén időrendi

---

¹ SZTE-BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola, Régészeti Tanszék. E-mail: raczrita02@gmail.com. A tanulmány a készülő, *Beszélő tárgyak, beszélő öltözetek. Viseleti elemek és - módok típusai és kronológiája a pannoniai langobard kori női sírokból (Kr. u. 6. század)*. c. PhD értekezés részét képezi.

² A tanulmány lektorálásáért köszönettel tartozom dr. B. Tóth Ágnesnek.

³ Rác 2020, 249–271.

⁴ Trier 2002, 39–40.

okokból a Cseh–Morva-medencében és Észak–Alsó-Ausztriában terjedtek el a 6. század első harmadában.⁵ A langobardok Pannoniába vándorlását követően, a helybeli ötvösművészetük produktumaiként terjedtek el legnagyobb számban és variabilitásban az S-fibulák. A Morva-vidék abszolút kronológiai horizontjainak kidolgozása során Tejral felhívta a figyelmet a 6. század második felében, Pannoniában elterjedt fibulatípusok keltezési nehézségeire.⁶ Az S-fibulák esetében noha Brather-Walter⁷ részletesen, szélesebb környezetben vizsgálta a tárgytypust, mind keltezés, mind tipológiai fejlődés szempontjából elengedhetetlennek bizonyul ezek regionális elemzése, melynek első lépcsőfoka a leletkontextus és egyes formai jegyek ismerete. Az alábbiakban e szempontok alapján a dunántúli régióban fellelhető típusok jellegzetességeit és belső kronológiáját tárgyalom, különös hangsúlyt fektetve az Észak–Duna-vidéki analógiáikkal való összevetésre.

A fibulák négy fő tipológiai (I–IV.), fejlettségi csoportba sorolhatóak, amely arra utal, hogy egyrészt időbeni eltérés adathozható közöttük, másrészt eltérő stílus mentén fejlődtek ki. Közös jellemzőik, hogy a legkorábbi S-fibuláktól eltérően a „madárstílus” jegyében készültek, az S-alakú testet horgas csőrű ragadozómadárfej zárja le.⁸

(A tárgyalt pannoniai és Észak–Duna-vidéki, langobard kori fibulákra való hivatkozásokat lásd a katalógusban: 1–3. tábla. A kísérőleletekre való hivatkozásokat ld. 4–8. tábla. A tipológiához szolgáló segédletet a csoportok, típusok és variánsok összegzésével ld. 4. tábla)

Az I. csoport fibulái

A hosszovális alakú, kisméretű, tömör, alig meghajló testű fibulák azonos fejlődési csoportba (I.) sorolhatóak (4. tábla). Közös jellemzőik közé tartozik, hogy a testük minden esetben jobbraforduló, anyaguk ezüst- vagy rézalapú ötvözet, felületük aranyozott. A ragadozómadár ábrázolást egyrészt a kerek fej- vagy szem alkotja, amely lehet rekeszbetétes vagy kidomborodó típusú, másrészt az ebből kiinduló, ékvéséssel lemélyített csőr. Utóbbi kisméretű, félkörívet ír le és a fej alatt csatlakozik vissza a testhez. A fibulák teste három részre tagolt, melyet különböző ötvöstechnikai eljárásokkal (cloisonné, ékvésés) ékíthettek, így különíthető el három alcsoportjuk:

---

⁵ Rác 2020, 251–256.

⁶ Tejral 2011, 69.

⁷ Brather-Walter 2009, 47–110.

⁸ Brather-Walter 2009, 56. Madárstílusról bővebben ld. Haimlerl 1998, 90–105; Haimlerl 1999, 343–346.

(1.) Ezekkel a jegyekkel írható le az ún. *Nikitsch–Kranj* típus (4. tábla: 1–4; katalógus 1–4).⁹ A pannoniai langobard szállásterületről három temetkezésből –, Fertőszentmiklós 9., Nikitsch 11. és 24. sírok – és egy szórványként (Sopron, Forum) került napvilágra. A fibula közepére egy négyszögletes rekeszbetétet helyeztek (Fertőszentmiklós 9., Nikitsch 11. és 24.), a madárfej és a középmező közti teret vagy ék alakban mélyítették le (Fertőszentmiklós 9., Nikitsch 24.), vagy horizontális bordákkal díszítették (Nikitsch 11.). Az egykori *Scarbatia Forum*áról előkerült szórvány díszítésében eltér a jellegzetes típustól, a közepén a rekeszes technikát utánzó, a testből kidomborodó, négyszögletű mező foglal helyet, amelyben keresztirányú bekarcolás látható. A rekeszt körbeölelő két mezőt vízszintes bordákkal és lemélyített ék alakú mintával töltötték ki.

Nikitsch–Kranj típusú fibulák a langobard szállásterületről eddig kizárólag Pannoniából kerültek elő. Milavec a kevert etnikumú, Kranj–Lajh (Szlovénia) temető három sírjából idézte ezeket.¹⁰ A Felső–Duna-vidéki frank, alamann térségből és a bajuvár Altenerding (Németország) temetőjéből kerültek elő további analógiáik, összesen öt példány.¹¹

(2.) Az ún. *Várpalota 34.–Vinkovci* típus (4. tábla: 5–6; katalógus 5–6.)¹² kizárólag a két névadó lelőhelyről került elő. A fibula teste három mezőre tagolt, a középső mezőt a test harmadát kitöltő, egyszer feltekeredő, S-alakú spirállal, a két szélső mezőt horizontális bordákkal ékítették.

Szlovéniából Milavec két analógiáját adatolta, egyiket Kranj–Lajh 104.¹³ sírjából, a másikat Sveti Lambert¹⁴ lelőhelyről.¹⁵ A Dunától északra és az itáliai langobard temetőkből eddig nem került elő a típus. A két fibulával megegyező darabok hasonlóan kisebb számban terjedtek el a bajuvár, alamann temetőkben, egy-egy előkerült a Rajna felső folyásánál, frank szállásterületen is.¹⁶

Csoportosításukat először Werner kísérelte meg, a kutató az egyszerű spirálmintásokat a *Várpalota 34.–Vinkovci*, az átlós fekvésű, duplán feltekeredő spirállal ellátottakat a *Kipfenberg–Anhausen* variánsok közé sorolta.¹⁷ Koch a *Várpalota 34.–Vinkovci* típust tipológiájában az „egyszerű, egyszer feltekeredő, átlós fekvésű spirálos darabok” variánsához

⁹ Werner 1962, 78, Fundliste 6.1.

¹⁰ Milavec 2007, 339.

¹¹ Brather-Walter 2009, 90, Liste 5.20.

¹² Werner 1962, 76, Fundliste 6.1.

¹³ Stare – Vinski 1980, 109, Taf. 39.

¹⁴ Bitenc – Knific 2001, 81, Kat. 262.

¹⁵ Milavec 2007, 339.

¹⁶ Koch 2001, 554–555.

¹⁷ Werner 1962, 79.

társította.¹⁸ Losert két variánsát különítette el, az 1., „spirálos és bordázott díszű fibulák” közé tartoznak a pannoniai példányok is.¹⁹ Brather-Walter úgyszintén két variánsát alkotta meg díszítés alapján, a két langobard fibula az általa meghatározott 2. variáns követelményeinek felel meg, az „átlós bordákkal és spirálmintával ellátott S-fibulák” csoportjának.²⁰

Kronológia (I. 1., 2). Werner: pannoniai fázis, 526/7–568.²¹ Milavec: MDo 5, 540–560.²² Losert: *Várpalota 34.–Vinkovci* 6. század első negyede (500 és 525 között),²³ *Nikitsch–Kranj* 6. század első harmada, fele (500-tól kb. 530–540-ig).²⁴ Koch: *Várpalota 34.–Vinkovci*, SD 5, 530–555.²⁵

A kísérőleletek (4. tábla: 10–12.) tekintetében a nikitschi 11. sírból került elő egy *Poysdorf* típusú S-fibula, amely a 6. század legelején került divatba,²⁶ a 24. temetkezésből egy *Nikitsch–Hegyő (Böhner C11)* típusú korongfibula, hasonlóan a 6. század első felére keltezhető.²⁷ *Várpalota 34.* sírjából egy *Kajdacs 37.–Cividale-Cella/Kranj* típusú S-fibula került napvilágra, amelyet alább tárgyalok. Pannoniában a fertőszentmiklósi²⁸ leletegyüttes árnyalhatja csoport (I.) korhatározását. A 9. sírből egy ovális láblemezű, a fejlappal egybeöntött gombos, ún. *Podbaba–Schwechat* típusú kengyelfibulapárral együtt került elő, amely a 6. század közepe körüli időszakra keltezhető.²⁹ Az eltemetett nő nyakába egy ékkőberakásos, madárstílusban készült függőket tartalmazó nyakék is került, ezeket az 5. század végétől a 6. század közepéig keltezi a közép-németországi türing temetkezésekben Schmidt (Gruppe IIb, 480–525)³⁰ és Hansen (MD 3–4, 470/80–560/70).³¹ A Morva-medencei langobard kori, lužicei temető 46.³² (Csehország) sírjának leletegyüttesét és az ebből származó rekeszes függőket Tejral jóval későbbre, a 6. század közepére keltezte (MDo 5–6, 540–600).³³

¹⁸ Koch 2001, 555, Liste 12. 12.5.

¹⁹ Losert – Pleterski 2003, 167–168, Liste A150. 1–2.

²⁰ Brather-Walter 2009, 87.

²¹ Werner 1962, 78.

²² Milavec 2007, 350.

²³ Losert – Pleterski 2003, 167

²⁴ Losert – Pleterski 2003, 169.

²⁵ Koch 2001, 76, 218, Abb.15, F15.

²⁶ Rác 2020, 256.

²⁷ Böhner 1958, 96–97; Friedrich 2002, 178. Keltezt ld. Friedrich 2016, 86, Abb. 42.

²⁸ A temetőben kora Meroving kori fibulák fordultak elő: „A” sírban *Kühn 9.*, a 4. sírban *Kühn 6.* típus (Kühn 1974, 639–648, 684–689).

²⁹ MDo 5, 540–560, ld. Tejral 2002, 339.

³⁰ Schmidt 1961, 137.

³¹ Hansen 2004, 60.

³² Klanica – Klanicová 2011, 381, Taf. 48. 21–23.

³³ Tejral 2005, 188, Abb. 13. C: 15–17. Pannoniai kelteztük a fertőszentmiklósi 9. sír alapján szintén a 6. század közepére tehető. A tárgytípus legutóbbi elemztését ld. Heinrich-Tamásk – Horváth – Bendő 2018, 321, Fig. 8.

(3.) Az első két típus (I. 1., 2.) alakjával áll összefüggésben a vörsi temető 20. sírjának fibulája, noha formai jegyei alapján nem illeszthető be pontosan ezek sorába (4. tábla: 7; katalógus 7). A teste balraforduló, igen széles, alig ívelt, áttörés nélküli. A ragadozómadárra emlékeztető kerek, vörös kőbetéttel kitöltött szeme és ékvéséssel lemélyített csőre igen kisméretű, utóbbi enyhén ívelt, a test felső harmadában perdül vissza. A testet meandersorra emlékeztető ékvésés díszíti.

A fibulát Brather-Walter az egyik legkorábbi, az ún. *Merdingen* típusba sorolta be,³⁴ viszont a fibula testének arányai (széles test, alig ívelt, kisméretű fej és csőr) miatt inkább a *Güttingen*³⁵ típusal hozható összefüggésbe. Utóbbi megjelent a Dunától északra fekvő langobard szállásterületen, Klučov–Český Brod 22. (Csehország) és Borotice 10/VIII. (Csehország) sírjaiban (4. tábla: 8–9; katalógus 8–9). Szlovénia területét tekintve Brather-Walter ide sorolja a rifniki 57. sírból³⁶ előkerült fibulát.³⁷ A *Güttingen* típusnak további nyolc ismert párhuzama van a frank, alamann, bajuvár sorostemetőkből, a dél-német régióból, de egy példánya a Rajna nyugati oldalán, a mai Franciaország északi részén is napvilágra került.³⁸ Kronológia (I. 3). Brather-Walter korai fejlődési csoportba helyezte a fibulákat (480–550).³⁹ A 40-45 éves⁴⁰ nő váza mellől egyéb keltezőértékű lelettípus nem ismert, így kronológiáját a leletegyüttessel pontosítani nem tudjuk.

A II. csoport fibulái

A II. csoportba (5–7. tábla) az I.-től mind arányait, mind a test felépítését tekintve eltérő jegyekkel bíró sorozatok tartoznak. A madárstílus jegyében készült ragadozómadár ábrázolás hasonló a kerek szemet jelentő kőbetét és a mély ékvéséssel kihangsúlyozott, elhegyesedő csőr miatt, viszont utóbbi az I. csoporthoz képest erősebben meghajló, nagyobb ívet ír le és olykor a fej és a csőr közötti dudor (*Nasenwulst*) helyezkedik el. A test mindig arányos szélességű, szalagszerűen meghajló, a fej-test-csőr között nagyméretű, ovális alakú áttörés figyelhető meg. A fibulák díszítőmotívumai szimmetrikus elrendezésűek, technológiai szempontból ékvéséssel és/vagy rekeszes technikával, ritkán nielló-berakással ékítették. A testük jobbra, ritkán balra

³⁴ Brather-Walter 2009, 89, Liste 5. 18.41.

³⁵ Brather-Walter 2009, 54, Abb. 2.

³⁶ Bolta 1981, 34, T. 10: 57.

³⁷ Brather-Walter 2009, 86, Liste 5. 10.11.

³⁸ Brather-Walter 2009, 86, Liste 5. 10.

³⁹ Brather-Walter 2009, 60, Abb. 5.

⁴⁰ Ezúton szeretném megköszönni Évinger Sándornak és Bernert Zsoltnak, hogy a vörsi temetőhöz kapcsolódó életkor adatokat a rendelkezésemre bocsátották. Kapcsolódó tanulmányuk: Bernert – Évinger 2006, 31–39.

forduló, anyaguk ezüst- vagy rézalapú ötvözet, felületük aranyozott. Ezek a vonások mind a pannoniai, mind a későbbi, itáliai ötvöstermékeket is jellemezték. Összesen öt típus tartozik ebbe a körbe:

(1.) A *Kajdacs 37.–Cividale Cella*⁴¹ vagy *Kranj*⁴² típus (5. tábla: 1–5.) teste általában három mezőből áll: a test közepén, az ékvéséssel készült háromszögekből álló (10 darab) sorozatot két oldalról hosszanti irányú bordák szegélyezik (3–4 darab). Brather-Walter nem határozta meg tipológiai előzményét a fibulának.

Pannoniában a kajdacsi 37. és a szentendrei 43. sír fibulája egyezik meg az alapformával (*I. variáns*) (5. tábla: 1., 2; katalógus 10–11). A várpalotai temető 34. sírjából került elő egy alakban szinte megegyező, jóval íveltebb csőrű, balra forduló, teljes testén háromszögekkel díszített darab (*2. variáns*) (4. tábla: 3; katalógus 12).

A fibulatípus a Dunától északra húzódó temetőkben nem jelent meg, egyetlen hasonló, háromszögekkel díszített bronz Lužice 102. sírjából került napvilágra (4. tábla: 4; katalógus 13). A nyugati, egyrészt a langobardokhoz köthető temetkezésekből számos hasonló típusú fibula ismert: Kranjból összesen három temetkezésből,⁴³ Itáliából Cividale–Cella 12. sírjából.⁴⁴ A nyugati Meroving körből eddig egyetlen lelőhelyről, Bajorországból, Pocking–Inzing 195B. (Németország) sírjából adatolható.⁴⁵

Kronológia (II. 1). Milavec: MDo 5, 540–560.⁴⁶ Koch: SD 5–6, 530–580.⁴⁷

Milavec a típust a legkorábbi ékvéséses fibulák⁴⁸ közé sorolta az egyszerű háromszög alakú motívumkincse miatt, viszont alakját és az állatfejek típusát a *Schwechat–Pallersdorf/Bezenye* típusal (II. 3.) hozta összefüggésbe.⁴⁹ B. Tóth kiemelte, hogy a tárgyalt fibulatípust az általunk ismert esetekben feltűnően idősebb nők viselték: Szentendrén 65–75 éves, Várpalotán 50–59 éves, Lužicén 50 év körüli, amely arra utalhat, hogy az eltemetettek több évtizedig hordhatták bronzukat.⁵⁰ A mai kutatási eredmények függvényében viszont elmondható, hogy az élhalálzási életkor és a fibulák használati ideje között nem mutatható ki

⁴¹ Bierbrauer 1993, 132.

⁴² Brather-Walter 2009, 66, 88, Liste 5. 15.

⁴³ Kranj–Lajh 133., 349. és ismeretlen sír (Stare – Vinski 1980, Taf. 47. 4–5., Taf. 105. 13., Taf. 135. 11).

⁴⁴ Fuchs – Werner 1950, Taf. 32. B1.

⁴⁵ Brather-Walter 2009, 88, Liste 5. 15:3.

⁴⁶ Milavec 2007, 349–350.

⁴⁷ Koch 2001, 76, Abb. 15. F64.

⁴⁸ Ld. 3. lj.

⁴⁹ Milavec 2007, 349–350.

⁵⁰ B. Tóth 2018, 501.

ilyen jellegű összefüggés.⁵¹ A kajdacs leletegyüttes nem keltezhető egyéb tárggyal, a szentendreit B. Tóth a 6. század közepére datálta.⁵²

Tamási–Csikólegelő 23. sírjából napvilágra került fibulapár a fentebbi 1–2. variánstól eltér, de a testen végigfutó háromszögmotívumok miatt kötöttem a típushoz (3. *variáns*) (5. tábla: 5; katalógus 14). A test balra forduló, szélesebb és nagyobb méretű. A jellegzetes ragadozómadár ábrázolás az alsó fejnél figyelhető meg, a felső csőr/ormány élesen, derékszögben törik meg. A derékszögű ormánnyal rendelkező állatfejhez tartozik egy, a test alsó harmadában elhelyezkedő, félkör alakú, lábat vagy uszonyt jelentő toldalék. A testen végigfutó háromszögsorozat két hosszanti borda veszi közre, az egyiket farkasfogas motívumokkal, a másikat vízszintes, párhuzamos rovátkákkal díszítették. Az S-fibulapár hosszú használati idejéről tanúskodik, hogy erősen kopott, különösen az egyik példány, melynél a kőbetétek hiányoznak, a rekeszek szélei teljesen elkoptak.

Az S-fibulához közel áll a rifniki temető 57. sírjából⁵³ származó lelet, de egyik legközelebbi párhuzama (akár mintaaazonos) a Dél-Morava keleti partján fekvő Ukosa erődítményből, Grad Stalac (Szerbia) faluból előkerült, a tamásitól rosszabb minőségű, kevésbé kidolgozott szórványfibula (5. tábla: 6).⁵⁴ Az állatábrázolás az ún. *Herpes* típusú, S-alakban meghajló állatalakos fibulákhoz áll legközelebb, mely egy tátott szájú, hegyes fülű, elvékonyodó farkú, uszonyos (valószínűleg) tengeri lényt hivatott ábrázolni. Ezek a Meroving kultúrkörben az 5. század végétől a 6. század első harmadáig terjedtek el⁵⁵ és a Morva-vidéken, Lužice 54. sírjában is feltűnt egy példánya (5. tábla: 9).⁵⁶ A formával és díszítéssel kapcsolatba hozható a későbbi rekeszbetétekkel ellátott testű, két állat kombinációjából álló S-fibula típus Tamási 52. és Kranj 170. sírjaiból (5. tábla: 7–8).

---

⁵¹ A Meroving kronológia egyik fontos szegmense a fibulák kopottsági fokának és használati idejének meghatározása, mely számos összetevőből álló problematikáját Sorg összesítő munkájával (*Fibelausstattung und Lebensalter in der Merowingerzeit: Studien zu Abnutzung und Gebrauch frühmittelalterlicher Fibel* c.) egy új szintre emelt a korszak kutatásában. Sorg többek között a fibulák mikroszkópos (kopottsági fokok osztályozása, statisztikája) és anyagminőségi (restaurálás roncsoló hatása, anyag keménysége) vizsgálatait, emellett a fibulák használatának és birtoklásának kérdése kapcsán rávilágított arra, hogy ezt a problémát természettudományos és kultúrtörténeti vonatkozásban is több szempontból szükséges vizsgálni. A kutatás tanulsága, hogy az a keltezési módszer, amely a fibulák kopottsági fokával és az elhalálozási életkorokkal áll kapcsolatban nem használható fenntartások nélkül a Meroving kor esetében. Az egyes korosztályokhoz társítható fibulák kopási arányai hullámszerű ingadozást mutatnak, a kopottság alapján feltételezett használat időintervalluma nem áll kapcsolatban az elhunyt életkorával. Sorg eredményei alapján a fibulák használati ideje és az elhalálozási életkor kapcsolata, mint kronológiai fogódzópont minden esetben teljeskörű vizsgálatot igényel (Sorg 2022, 251–257).

⁵² B. Tóth 2018, 510.

⁵³ Bolta 1981, 34, Taf. 10. 57.

⁵⁴ Az erődítmény környékéről egy fogófejes kengyelfibula is származott. Ivanišević és Bugarski szerint nem zárható ki annak lehetősége, hogy a térségben megtelepedő germán *foederati* és/vagy feleségeik között langobard származású személyek is lehettek (Ivanišević – Bugarski 2019, 296–297).

⁵⁵ Koch 2001, 74, Abb. 14: X24.

⁵⁶ Hasonló állatalakok a Rajnától keletre elterjedt Cléry A-C típusú S-fibulákon, ezek a Herpes típustól későbbiek, ld. Koch 2001, 250, Abb. 104.

A tamási 23. sír egyéb leletei a közép-németországi és a Dunától északra fekvő langobard, türing kultúrmilióhoz kötik a temetkezést. Az S-fibula egy korai, 5. századra visszatekintő,⁵⁷ ékvéséses díszű fogófejes kengyelfibulapárral (*Zangenfibel*) együtt került napvilágra. Utóbbi az S-fibulákhoz hasonlóan igen kopott, hosszú használati időről tanúskodik. A leletegyütteshez egy hasánál behorpadó „emeletes” edény és egy bikónikus alakú edény is tartozott, melyek a türing és az Észak–Duna-vidéki kerámiaművességhez kapcsolódnak. Ezek túlnyomó részt az 5. század végétől a 6. század közepéig voltak jellemzőek a térségben (5. tábla: 10).⁵⁸

(2.) A Mohács–Farostlemezgyár víztárolója 2. és 3. sírból származó S-fibulák teste három részre osztott: a test közepén négyszög alakú mezőben vízszintes bordákkal, ennek két oldalán hosszanti bordákkal díszített (5. tábla: 11–12; katalógus 15–16). A 2. sír példányának fejét/szemét vörös kőbetétekkel díszítették, a 3. sír fibulája esetében a fej a korpuszból domborodik ki. Ezeket Bierbrauer önálló típusként, *Mohács 2.,3.–Cividale-San Giovanni 166.* néven ismertette.⁵⁹ Vörs–Tótok dombja 17. sírjának S-fibulája kissé szélesebb ovális alakú, teste ugyanúgy három részre osztott, közepén egy élére állított négyszögletes rekeszbetét foglal helyet (5. tábla: 14; katalógus 17). A test a mohácsi fibulákhoz hasonlóan hosszában bordázott, a középső bordán nielló-berakás fut végig. A csőr a rekesz középvonalához csatlakozik. A vörsi fibulát Brather-Walter a *Mohács* típusba sorolta.⁶⁰

A felsorolt három fibula és analógiáik tipológiai besorolása nem egységes a régészeti szakirodalomban: Bierbrauer mind a rekeszbetétes, mind a középső bordával ellátott fibulákat besorolta a *Mohács 2.,3.–Cividale-San Giovanni 166.* típusába, míg Brather-Walter csak a közepén rekeszbetéttel ellátottakat rendelte az általa *Mohácsnak* nevezett típushoz, noha a temetőből ilyen díszű fibula nem került elő. A három fibulát az eltérő ötvöstechnikai fogások kombinációja ellenére (Mohács: kerbschnitt, cloisonné; Vörs: kerbschnitt, cloisonné, nielló), a könnyebb kezelhetőség szempontjából egy típus (továbbiakban: *Mohács*) két variánsaként határoztam meg.

A két mohácsi fibula (*1. variáns*) párhuzama a Morva-vidékről, Lužice 61. sírjából került elő, teste hosszában bordázott, a rekeszek helyét a hosszanti sávokat átvágva határolták le, kettős bordadísszel (5. tábla: 13; katalógus 18). Itáliából, Cividale–San Giovanni lelőhelyről a mohácsival megegyező töredék látott napvilágot.⁶¹

⁵⁷ MDo 3–4, 470/80–540/550, ld. Tejral 2005, 185, Abb. 10.

⁵⁸ Hansen 2004, 131, 133, Abb. 136–137; Tejral 2005, 185, Abb. 10. C.

⁵⁹ Bierbrauer 1993, 130.

⁶⁰ Brather-Walter 2009, 90, Liste 5. 14: 19.

⁶¹ Bierbrauer 1993, Taf. 9. 5.

A vörsi lelet (2. variáns) díszítése és a díszítőelemek kompozíciója a dél-német régió fibuláival hasonlítható össze. Losert és Brather-Walter elterjedési térképei alapján ezek főként az alamann szállásterületen csoportosulnak, ritkábban a bajuvároknál és a Rajna felső folyásának környékén.⁶² A vörsivel megegyező kompozícióban készült fibulát a Cseh-medencéből, Vranovicéből ismerünk, a két bross alakja, a fej-test-csőr arányai azonosak (5. tábla: 15; katalógus 19). Szlovéniából, Kranj–Lajh 160.⁶³ sírjából került napvilágra hasonló darab, nielló-berakás nélkül.

Kronológia (II. 2). Tejral: MDo 4, 510/520–540/550.⁶⁴ Koch: SD 5–6, 530–580.⁶⁵ Losert: 6. század első harmadától a század közepéig (525–550).⁶⁶

A kísérőleletek keltezőértéke a mohácsi 2. sír esetében mérvadó, melyben egy fiatal lány (15-16 év) maradványai feküdtek. A sír mellékleteként került elő egy bepecsételt díszű edény, amely a 6. század második felére jellemző.⁶⁷ Az ún. *Harmignies–Mohács 2.* típusú, az I. állatstílus motívumkörével⁶⁸ és kétszalagos meanderfonattal ellátott kengyelfibulapár valószínűleg a 6. század közepe után készülhetett.⁶⁹ A kislány mellé eltemetett, hasonló S-fibulákkal rendelkező idős (63-72 év) nő ékszerei jóval egyszerűbbek, kopottabbak, más keltezőértékkel bíró lelet nem került napvilágra a temetkezésből (5. tábla: 16). A vörsi 17. sírből (40-45 év körüli nő) előkerült S-fibula pártját, egy ékvéséses díszű madárfibulát Friedrich⁷⁰ Thiry 5. század közepétől a 6. század közepéig (450–550) keltezhető csoportjába helyezte.⁷¹ Az S-fibula kevésbé kopott, míg a madárfibula hosszabb viseleti időről tanúskodik. Utóbbi, a szinte lemezvékony anyagából kifolyólag is könnyebben elhasználódhatott. A leletegyüttest egy bepecsételt díszű edény keltezi a 6. század második felére (5. tábla: 17).⁷²

(3.) Pannonia langobard korában az S-fibulák egyik vezérformája az ún. *Schwechat–Pallersdorf/Bezenye*⁷³ típus (6. tábla: 1–12; katalógus 20–33). A jellegzetes szalagszerű teste hét részre osztott: a test közepén egy négyzet alakú-, ennek két oldalán egy-egy háromszög

⁶² Losert – Pleterski 2003, 170, Verbreitungskarte 18; Brather-Walter 2009, 88, Liste 5.17.

⁶³ Stare – Vinski 1980, Taf. 54. 160: 6–7.

⁶⁴ Tejral 2005, 186, Abb. 11. C: 1.

⁶⁵ Koch 2001, 76, Abb. 15. X7.

⁶⁶ Losert – Pleterski 2003, 169, 174.

⁶⁷ MDo 5–6, 540–600, ld. Tejral 2005, 188, Abb.13. B: 10.

⁶⁸ Nagy 2007, 63.

⁶⁹ A formai jegyei (négyzetes fejlemezzel egybeöntött, bordázott aljú gombok, négyzetes állatfej alakú láblezárás) a nyugati Meroving, Rajna-menti fibulákkal kapcsolja össze: Kühn 33. típus (Kühn 1974, 1018). Az állatstílusos díszítést Nagy helyi elgondolásnak véli (ld. 68. lj.). Koch a 6. század közepe körüli és utáni évtizedekre keltezi (Koch 1998, 287–288).

⁷⁰ Friedrich 2002, 138.

⁷¹ „mit stark gebogenem Schnabel und scharf ausgeprägtem kerbschnitt”, ld. Thiry 1939, 138.

⁷² Ld. 67. lj.

⁷³ Werner 1962, 76, Fundliste 6.2.

alakú rekeszt alakítottak ki, benne vörös kőbetéttel. A rekeszek között a testet hosszanti irányban négy bordával díszítették. A jellegzetes díszű fibulák mellett az alapformához hasonló, vagy valószínűleg ebből származó imitációkat is ide soroltam. Brather-Walter a *Nikitsch–Kranj* továbbfejlődött típusaként tartja számon.⁷⁴

Az eddigi feltárások alapján Pannoniából összesen 11 temetkezésből került napvilágra, az egykori Delhaes-gyűjteményéből (MNM) további egy kisfibulapár ismert. Mindössze két temetkezésből származó fibula(pár) tér el az alaptípustól, ezek a gyirmót–homokdombi 24. és a tamási–csikólegelői 50. sír fibulái (6. tábla: 2., 8.). Az előbbi háromszög alakú rekeszeit többszörös háromszög alakú bordákkal helyettesítették, a test közepén a jellegzetes kőberakás helyezkedik el. A fej a drágakőbetét helyett a korpuszból domborodik ki és pont alakú poncokkal díszített. A tamási fibulán a rekeszek helyét egy-egy horizontális bordával határolták. A bordák által közrefogott felületen, a test hosszanti sávós díszítésétől eltérően vízszintesen bordázott. A langobard soros temetők leletein kívül Pannoniából, Keszthely–Fenekpuszta-Horreum 32. sírjából ismert egy balra forduló testű alaptípus.⁷⁵

A Dunától északra fekvő szállásterületen nem jellemző a típus. A Morva-medencéből, a lužicei 55. sírből előkerült fibula altípusként, vagy tipológiailag továbbfejlődött darabként sorolható be (5. tábla: 13; katalógus 32). Eltérés a középső rekeszt szegélyező egy-egy cikkcakkvonalban mutatkozik meg. Az egykor használatban lévő fibulák mellett kiemelendő a Mušov 3. sírjából előkerült bronz fibulamodell, vagy öntőminta, amely Tejral véleménye szerint helyi előállítására enged következtetni (6. tábla: 14; katalógus 33).⁷⁶ A mai Szlovénia területéről 11 sírből került napvilágra *Schwechat–Pallersdorf/Bezenye* típusú fibula.⁷⁷ A tárgytypus a langobardok vándorlása során Itáliába is eljutott, ezek szórányosan fordultak elő az első generáció temetkezéseiben. Az új hazában valószínűleg már nem készülhettek helyben, más S-fibulák voltak divatban.⁷⁸ A frank, alamann és bajuvár soros temetőkből nagy számban ismertek, összesen 26 temetkezésből,⁷⁹ ezek akár helyi műhelyek és/vagy mesterek termékei is lehettek. A gyirmótiival párhuzamba állítható altípusok viszonylag nagy számban a mai Szlovénia területéről kerültek napvilágra.⁸⁰ További egy-egy darab előfordult elszórtan a délnémet régióban, az Elba-vidéken és az Elbától nyugatra.⁸¹ A pannoniai miliőben imitációként

⁷⁴ Brather-Walter 2009, 60, Abb 5.

⁷⁵ Peters et al. 2014, 351, Abb. 8.

⁷⁶ Tejral 2011, 59.

⁷⁷ Milavec 2007, 339.

⁷⁸ Ld. Bierbrauer 1993, 129.

⁷⁹ Brather-Walter 2009, 96–97, Liste 5. 37.

⁸⁰ Teljesen Zidani Gaber-i fibulával egyezik meg az ornamentikája, ld. Bitenc – Knific 2001, 44, Kat. 263.

⁸¹ Ld. Brather-Walter 2009, 97, 107, Liste 5. 37. Variante 2, Karte 4.

kezelt, ékvéséses tamási fibulához hasonlókat Brather-Walter *Schretzheim 587*. típusnévvel illette. Ezek elterjedése a langobard szállásterületen nem jellemző, leginkább az Elba és a Rajna közén és a Rajnától keletre csoportosulnak.⁸²

Kronológia (II. 3). Werner: pannoniai fázis (526/27–568).⁸³ Tejral: MDo 5, 540–560.⁸⁴ Grünewald: Stufé 2–3 (545–590/600).⁸⁵ Koch: SD 6, esetenként SD 7, 555–580.⁸⁶ Brather-Walter: 6. század közepe után.⁸⁷

Pannoniában a *Schwechat–Pallersdorf/Bezenye* típust tartalmazó leletegyüttesek változatos időhorizontokat képviselnek.⁸⁸ A szentendrei 85. sírból napvilágra került kengyelfibula motívumköre (kétfelé néző spirálminta, négytagú rombusz), kiképzése és szerkezete (plasztikus ékvésés, fejlemezre külön felszerelt gombok, plasztikus kéttagú állatfej mandulaalakú szemmel) a Közép–Duna-vidéki és a vele kölcsönhatásban lévő közép-németországi türing fibulaművességhez kapcsolódik. Az ún. *Oberwerschen* típusú kengyelfibula a szentendrei sírból egy 50–60 év körüli nő mellől került napvilágra (6. tábla: 15). Hansen ezt az 5. század utolsó harmadától a 6. század első harmadáig (MD 3, 470/80–530) keltezte, de a szentendrei temetkezés kísérőleletei miatt tolta ki használatukat a 6. század utolsó harmadáig (MD 3, 530–560/70).⁸⁹ A szentendrei 33. sír (35–45 év körüli nő) két kengyelfibulája közül az egyik az 5. század második felétől az 500-as évekig keltezhető, Kárpát-medencei gepida⁹⁰ és itáliai osztrogót⁹¹ körben elterjedt, rombikus láblemezű, fektetett spirálos díszű példány (továbbiakban: *Grottmare–Pavia–Szentés–Brigetio*). A fibula párja egy négyszögletes fejlemezű, ovális láblemezű, szögletes fonatmintával díszített, ún. *Rácalmás 2.–Keszthely*⁹² típusú kengyelfibula, mely a 6. század közepétől jellemző Pannoniában (6. tábla: 16).⁹³ A pannoniai langobardok legkésőbbi ötvöstermékeit jelentő, 6. század második felére

⁸² Brather-Walter 2009, 60, Abb. 5. 107, Karte 4.

⁸³ Werner 1962, 43.

⁸⁴ Tejral 2005, 188, Abb. 13. B: 5.

⁸⁵ Grünewald 1988, 70, 200.

⁸⁶ Koch 2001, 78, Abb. 16. X33.

⁸⁷ Brather-Walter 2009, 60, Abb. 5.

⁸⁸ A legtöbb leletegyüttesben általános lelettípusok szerepelnek (orsógombok, fésűk, vaskések, díszfüggők stb.), melyek hosszú használatuk miatt önálló keltezőértékkel nem bírnak.

⁸⁹ Hansen 2004, 32–33.

⁹⁰ Koncz a langobard fibulát az 5. század végi, 6. századi Tisza-vidékhez kötötte, a langobard-gepida kapcsolatok elemzése során ismertette gepida párhuzamait, ld. Koncz 2019, 411.

⁹¹ A fibulatípus egy nagyobb számú sorozata nem csak gepida, hanem keleti-gót környezetből, Észak-Itáliából is ismert (Bierbrauer 1975, 108–114). A szentendrei fibulával megegyező további példány Pannoniából Brigetio környékéről, szórványként került elő (Kiss 1981, 206–207, Abb. 7. 1).

⁹² Werner 1962, 66, 168, Fundliste 4.1.

⁹³ MDo 5, 540–560, ld. Tejral 2011, 54. Délnémet régióban: Koch 1998, 286–287, 706, Karte 20. Fundliste 20.

keltezhető –, geometrikus díszű, meanderfonattal ellátott, sokgombos – kengyelfibulákkal együtt a bezenyei 20. és a várpalotai 1. sírból kerültek napvilágra (6. tábla: 17., 18).⁹⁴

(4.) A *Schwechat–Pallersdorf/Bezenyéből* továbbfejlett típus az ún. *Várpalota 19*. A két típus testének felépítése, tagolása megegyező, különbség a rekeszek közötti ékvéséses díszítésben tér el. Utóbbi testét nem bordákkal, hanem az I. állatstílus elemeivel (állati combok, karmok) töltötték ki. A *Várpalota 19*. típus 1. variánsai a 6. század második fele után, a 2. variánsai a század utolsó harmadában terjedtek el.⁹⁵

(5.) A bezenye–papréti 73. és a hegykő–mező utcai 65. temetkezésekből előkerült fibulák azonos stílusban készültek (továbbiakban: *Bezenye 73.–Hegykő 65.*) (7. tábla: 1., 2; katalógus 34–35). Míg a bezenyei formája a jellegzetes szalagszerű testre emlékeztet, addig a hegykői kissé szélesebb ovális alakú, a későbbi cloisonné díszes példányokhoz hasonló (IV. csoport). Testük teljes felületét – a fejlet/szemet jelentő köbetétet és a lemélyített csórt leszámítva – az I. állatstílus jegyében készült ékvéséses minta tölti ki. A hegykőinél két oldalon tükörszimmetrikus ábrázolásmódban a fej felé néző, többszörös keretű állati combok helyezkednek el, középen több függőleges bordával (test/karmok?) összekötve. A bezenyei fibulán szalagszerű, az I. stílus hurkos díszítésére utaló részletek fedezhetőek fel.⁹⁶

A szalagszerű állatalakok a *Várpalota 19.*, a *Várpalota 17.*, a *Schwarzrheindorf*, az *Unterlauchringen* és a *Schleithem–Hebsack* típusú S-alakú fibulákon is megjelentek (7. tábla: 3–5).⁹⁷ Utóbbi négy jóval nagyobb testű, több helyen rekeszekkel és nielló-berakásokkal díszítettek, a 6. század végi S-fibula horizont termékei.⁹⁸ A bezenyei fibula legközelebbi párhuzama a straubingi 786. sír⁹⁹ S-fibulája, melynek alakja a II. csoportéval megegyező nyúlánk, szalagszerű, ragadozómadarat ábrázoló (7. tábla: 6). A fibula testén lévő hurkok fonatszerűen felcsavarodnak, amelyek a II. germán állatstílus szalagfonat ábrázolásaihoz képezhetnek átmenetet. A leletegyüttes a 6. század utolsó évtizedeire keltezhető.¹⁰⁰

⁹⁴ Bezenye–Papréti 20. sír: *Várpalota 17.–Bezenye 20.* vagy *Várpalota 17.–Cividale-Cella* típusal (Tejral 2002, 345; Bierbrauer 1993, 126). Várpalota–Unió homokbánya 1. sír: *Várpalota 1.–Castel Trosino G* típusal (Bierbrauer 1993, 126). Keltezésről bővebben ld. Bierbrauer 1993, 126; Rupp 1995, 74, Textabb. 7; Tejral 2002, 345.

⁹⁵ A típus leírásától és a keltezésétől eltekintek. Ezeket két tanulmányban a vonatkozó adatokkal együtt korábban ismertettük: Rácz 2022, 250–255, 2–5. kép; Rácz – Hergott 2022, 82–87.

⁹⁶ Hasonló motívumok a *Várpalota 19*. típusoknál ismert: az állatok egyes részei a nordendorfi (Németország), a straubingi 76. sír (Németország) és a bopfingeri 129. sír (Németország) kengyelfibuláinak szegélyállatain és a langobard I. állatstílus jegyében készült fibulákon is megfigyelhető. Ezeket ld. Haseloff 1981, Abb. 371, 382.

⁹⁷ Brather-Walter 2009, Liste 5. 31, 36, 43, 44.

⁹⁸ Brather-Walter 60, Abb. 5.

⁹⁹ Geisler 1998, Taf. 291. 786: 3.

¹⁰⁰ II. állatstílus és a kengyelfibula alapján. Utóbbi analógiája a délnémet régióban a század végére keltezhető (SD 7, 580–600. Ld. Koch 2001, 79, Abb. 17. X63).

Összességében a *Bezenye 73.–Hegykő 65.* típusú fibulákon is megjelenő, I. stílusú kompozíció hordozói Pannoniában a 6. század második felében tűntek fel, így a típus megjelenése is hasonlóan ebben az időhorizontban feltételezhető. A kísérőleletek a bezenyei sír esetében nem pontosítják a keltezést. A fibula állapota kapcsán viszont kiemelendő, hogy erősen kopott, törött, sokat használt példány. A hegykői sírból (7. tábla: 7) egy, a kengyellel egyenlőszéles láblemezű, gombos fibula került napvilágra, amely a kora Meroving korra, az 5. század végétől a 6. század első harmadáig keltezhető.¹⁰¹ Az S-fibulával párban lévő madárfibula keltezése a 6. századon belül nem pontosítható.¹⁰² A temetkezésből előkerült továbbá egy pajzsos tövisű, poncolt díszű bronzcsat, amely a 6. század második harmadától jellemző a nyugati Meroving körben.¹⁰³

A III. csoport fibulái

(1.) A III. csoportba egy típus, az ún. *Sarching*¹⁰⁴ tartozik (7. tábla). A fibula testét egy-egy csepp alakú tag alkotja, melyet középen két borda/kötőtag, vagy egy négyzet alakú rekesz köt össze. A csepp alakú testet háromszög alakú ékvésés és vízszintes bordakötegek díszítik. A középső tagra hajlik rá a kőbetétet kitöltött, kerek fejből induló alsó csőr, míg a felső csőr a csepp alakú testre. Az anyaguk ezüst-, vagy rézalapú ötvözet, felületük aranyozott, testük szinte mindig balra fordul.

A Gyöng-Vásártér utca 5. sírjából napvilágra került fibula közepét négyszög alakú rekesz díszíti (7. tábla: 8; katalógus 36). Morvaországból, a Velké Pavlovice-i langobard kori temetőből előkerült szórványfibula közepét két párhuzamos borda köti össze (7. tábla: 9; katalógus 37).

Szlovéniából két fibula sorolható ebbe a típusba, amelyek Kranj–Lajh 292.¹⁰⁵ és 336.¹⁰⁶ temetkezésekből ismertek. A fibulatípus az itáliai langobard kori szállásterületen is feltűnt a bevándorló generáció temetkezéseiben:¹⁰⁷ Cividale, ismeretlen lelőhelyről három példány,¹⁰⁸ és egy-egy Cividale–Gallo 4. és Cividale–San Giovanni 154. sírjaiból.¹⁰⁹ A típus a frank,

¹⁰¹ Kühn 6. típus (Kühn 1974, 683–686). Keltezést ld. Losert – Pleterski 2003, 127.

¹⁰² A szemből, repülés közben ábrázolt madár formai előzményei az Itáliában, Dél-Franciaországban és az Ibériai-félszigeten elterjedt sasos fibulák. Ezek 6. századi germán variánsai a mai Franciaország északi részén fordulnak elő leginkább (Thiry 1939, 56–57).

¹⁰³ Koch 2001, 76, Abb 15. X69.

¹⁰⁴ Werner 1962, 78.

¹⁰⁵ Stare – Vinski 1980, Taf. 88. 292: 6.

¹⁰⁶ Stare – Vinski 1980, Taf. 102. 336: 2.

¹⁰⁷ Keim 2007, 90.

¹⁰⁸ Fuchs – Werner 1950, Taf. 32. B9–11.

¹⁰⁹ Bierbrauer 1993, 132.

bajuvár és alamann temetőben is megjelent, Brather-Walter gyűjtése alapján mintegy 34 temetkezésben.¹¹⁰ Noha egyes kutatók a típus pannoniai langobard eredetét feltételezték,¹¹¹ legnagyobb sűrűsödésük a dél-német régióban, a Felső–Duna-menti temetőkből adatható,¹¹²

Kronológia (III. 1). Werner: pannoniai fázis (526/27–568).¹¹³ Koch: Stufe III, 565–590/600;¹¹⁴ Koch: SD 6, 555–580.¹¹⁵ Brather-Walter: 6. század második fele.¹¹⁶ Tejral: MDo 5–6, 540–600.¹¹⁷

A kísérőleletek keltezésvértékével kapcsolatban nem elhanyagolandó, hogy a gyönki kora avar kori sírok¹¹⁸ mellől előkerülő langobard kori temetkezések mindegyike a 6. század második felére, utolsó harmadára keltezhető: az 1. sírból a *Cividale-Cella-Gyönk 1.* típusú, I. állatstílus jegyében készült kengyelfibula,¹¹⁹ a 2. férfisírból¹²⁰ és a tárgyalt 5. sírből a bepecsételt díszű edények (7. tábla: 10). A Velké Pavlovice-i szórvány leletkontextus nélküli, de kiemelendő, hogy a temető a Morva-medence egyik legkésőbbi lelőhelye, amely 6. század második felében is használatban volt. Ezt többek között egy bepecsételt díszű edény jelzi.¹²¹

A IV. csoport fibulái

A IV. csoportot alkotó, teljes testükön rekeszes díszű S-fibulákat Horváth készítéstechnológiai szempontból részletesen csoportosította és elemezte, ezért ezek közlésére nem térek ki.¹²² Időrendi szempontból kiemelendő, hogy a *Tamási 52.–Kranj 170.* (1.) (7. tábla 11; katalógus 38), a *Rácalmás 2., 20.–Cividale-Gallo 9.* (2.) (7. tábla 12–14; katalógus 39–41),¹²³ a *Rácalmás 16.–Cividale-Cella* (3.) (7. tábla 15; katalógus 42),¹²⁴ az ún. *paragrafus* fibulák (4.) (7. tábla 16–17; katalógus 43–44) és a *Keszthely 17.–Vörs 21.* (5.) (7. tábla 18; katalógus 45) típusú példányok mindegyike a 6. század második felétől keltezhető.¹²⁵ Köztük a *Rácalmás 16.–*

¹¹⁰ Brather-Walter 2009, 93–94, Liste 5. 29.

¹¹¹ Koch 1977, 65.

¹¹² Keim 2007, 90.

¹¹³ Werner 1962, 78.

¹¹⁴ Koch 1977, 36, Abb. 8A.

¹¹⁵ Koch 2001, 78, Abb. 16. X34.

¹¹⁶ Brather-Walter 2009, 60. Abb. 5.

¹¹⁷ Tejral 2005, 188, Abb. 13. B: 4.

¹¹⁸ Bóna – B. Horváth 2009, 26.

¹¹⁹ Bővebben ld. Nagy 2007, 65; Bierbrauer 1993, 121.

¹²⁰ Bóna – B. Horváth 2009, 237, Taf. 2. 2.

¹²¹ 9. sír, ld. Werner 1962, Taf. 18. 4. Kelteztést ld. 67. lj.

¹²² Horváth 2012, 207–272.

¹²³ Bierbrauer 1993, 146; Keim 2007, 93.

¹²⁴ Bierbrauer 1993, 145.

¹²⁵ Brather-Walter 60, Abb. 5. Szlovénia: MDo 6, 555–600, ld. Milavec 2007, 350. Itália: Zeitstufe II, 590–610, ld. Rupp 1995, 75, Textabb. 7. Dél-Németország: SD 6, 555–580, ld. Koch 2001, 76, Abb. 15. X35.

Cividale-Cella, a *paragrafus*- és a *Keszthely 17.–Vörs 21.* típusú példányok a 6. század utolsó harmadától keltezhető, legkésőbbi lelethorizont termékei a térségben.¹²⁶ Ez a fibulacsoport foglalja magába a pannoniai langobard cloisonné-művesség legaprólékosabban kidolgozott alkotásait, egyben az S-fibula készítés utolsó fejlődés lépcsőfokát.

Noha a korábbi kutatások részletesen taglalták a csoport jellegzetességeit, kronológiájukat a kísérőleletek is kiegészítik, megerősítik:

A *Tamási 52.–Kranj 170.* típusú S-fibulapár a tamási–csikólegelői 52. temetkezésből egy pajzsos tövisű, téglalap alakú szíjszorítóval rendelkező cipőcsatpárral együtt került elő (8. tábla: 1). A típus a 6. század második harmada, közepe körüli időszakra keltezhető a nyugati Meroving analógiák alapján.¹²⁷ A *Rácalmás 2., 20.–Cividale-Gallo 9.* típus a rácalmás–újtelepi 2. sírból került napvilágra keltezőértékű kísérőlelettel, egy *Rácalmás 2.–Keszthely* típusú kengyelfibulával, amely a 6. század második felére keltezhető a térségben (8. tábla: 2).¹²⁸ Az S-fibulatípus továbbá a Mohács–Farostlemezgyár víztárolója 5. sírjából, egy 23-28 év körüli nő váza mellől egy bepecsételt díszű edénnyel együtt került napvilágra, melyet fentebb a 6. század második felére kelteztünk (8. tábla: 3).¹²⁹ A *Rácalmás 16.–Cividale-Cella* típust tartalmazó rácalmás–újtelepi 16. sír leletegyüttese egy unikális kengyelfibulatípust (továbbiakban: *Rácalmás 16.*) tartalmazott, amely a 6. század második felére, utolsó harmadára jellemző, Felső–Duna-vidéki és észak-itáliai térségben elterjedt stílusjegyeket hordoz (8. tábla: 4).¹³⁰ A *paragrafusfibulák* esetében keltezőértékű kísérőlelet a kajdaci 2. sírből került napvilágra. A fibulakészletet egy filigrándíszes korongfibula¹³¹ és egy I. állatstílus jegyében készült kengyelfibulapár egészítette ki (8. tábla: 5). Utóbbi a 6. század második felében készült,

¹²⁶ Keltezésüket ld. *Rácalmás 16.–Cividale-Cella*: Keim 2007, 91–92; Brather-Walter 2009, 60, Abb. 5. *Paragrafus*: Brather-Walter 2009, 60. *Keszthely 17.–Vörs 21.*: Heinrich-Tamáská 2004, 173; Brather-Walter 2009, 50, 60, Abb. 5.

¹²⁷ Háromszög alakú szíjszorítóval rendelkező, pajzsos tövisű cipőcsatok a század második felében jelentek meg, ld. Koch 2001, 46, 78, Abb. 16. X81; Friedrich 2016, 102–103, Abb. 51. A téglalap alakú szíjszorítóval és egyszerű csatpecsekkel ellátott csattípus a nyugati Meroving körben a 6. század első harmada után jelent meg, a női viseletben leginkább cipőcsatként funkcionáltak. Ld. Koch 1977, 14, 37, 77–79, Abb 8B. 16; Friedrich 2016, 121, Abb. 61.

¹²⁸ Ld. 92 lj.

¹²⁹ Ld. 67. lj.

¹³⁰ Láblemezt lezáró állatfej típusa nyugati Meroving jellegű, ld. Kühn 37., ún. *Andernach–Kent* típus, 6. század második fele (Kühn 1974, 985–988, Taf. 292. Ld. Gundersheim (uo. 37,1), Andernach (uo. 37,5), Kärlich (uo. 37,6), Lohnberg a. d. Lahn (uo. 37,7); Koch 1998, 308). Fejlemez párhuzama ld. Klepsau 33. sír, 6. század közepe, 6. vagy 7. évtizedei (Koch 1990, 151–154); hasonlóan a délnémet kronológiai fázisokban: SD 6, 555–580 (Koch 2001, 78, Abb. 16. X58). A láblemez florális kompozíciója a langobard kori itáliai fibulák körében előforduló, tengelyesen szimmetrikus elrendezésű, geometrikus (kör és rombusz) alakzatokat körbeölelő és egymás felé forduló volutadíszes képekhez áll legközelebb, ld. Cividale, Fuchs – Werner 1950, Taf. 4. A22, A23.

¹³¹ Legközelebb Vielitz D6 és D8 típusához áll. Keltezésük a 6. század első harmadától indul, a kajdacihoz hasonló, bonyolultabb mintázatú filigrános példányok a század végéig jellemzőek a Meroving kori anyagban (Vielitz 2003, 75–76).

pannoniai stílusjegyeket hordoz.¹³² A vörsi 32. sírból, egy 35-40 év körüli nő váza mellől egy halszákadíszes, nyomottgömb alakú, ún. reticellafüggő került napvilágra, amely az Alpoktól északra valószínűleg csak 540/550 körül tűnhetett fel, az alamann, frank, bajuvár, langobard és tüiring sírokban (8. tábla: 6).¹³³ Vörs–Tótok dombja 21. sírból, egy 40-45 év körüli nő váza mellől egy *Várpalota 19.* típusú 1. variáns kísérte a *Keszthely 17.–Vörs 21.* típusú S-fibulát, amely a 6. század második felére keltezhető (II. csoport, 4. típus) (8. tábla: 7).

Belső kronológia, regionális különbségek

A fentebbi keltezéseket figyelembe véve elmondható, hogy az I. csoportba tartozó fibulák (*Nikitsch–Kranj*, *Várpalota 34.–Vinkovci*) viszonylag a korán, a 6. század első harmadában jelenhettek meg. Ezek lehettek a pannoniai langobardok legkorábbi S-fibula típusai a *Poysdorf* mellett. Használati idejük kb. a 6. század közepe környékéig adatolható a fertőszentmiklósi 9. sír alapján. Kérdéses a csoport fibuláinak eredete: noha az 1. (*Nikitsch–Kranj*) típus nem nagy számban jelent meg a nyugati Meroving körben, a 2. (*Várpalota 34.–Vinkovci*) típus a frank, alamann temetőben sűrűsödött. Ezek kis száma a langobard temetők esetében felvetik, hogy nem feltétlenül helyi termékekről lehet szó. Nem csak a mennyiség, hanem a többi, viszonylag nagy esetszámban feltűnő, szalagszerű testtel bíró fibulák (II. csoport) variabilitása és nagy területen való elterjedése is kérdésessé teszik e típusok helyben készítését. A fibulák tipológiai előzményei nem fedezhetőek fel a korábbi, Cseh–Morva-medencei szállásterületen, önálló formai jegyekkel bíró leletcsoportnak bizonyulnak, így kis számuk Pannoniában nem feltétlenül magyarázható a korai keltezéssel. A nyugati Meroving és a langobard térség Dunával összefüggő kereskedelmét már Werner is hangsúlyozta, amelyet további munkák során elemeztek az utóbbi 20 év folyamán.¹³⁴ A fibulák helyben készítése nyitott kérdés marad, amelyet egy tipológiai jellegű munkával nem feltétlenül tudunk megválaszolni. A vörsi *Güttingen* típusú fibula önálló példány, amelyre véleményem szerint importtárgyként tekinthetünk.

Az II. csoport 1. típusú (*Kranj*) fibuláinak 1. és 2. variánsai valószínűleg egyidőben lehettek használatban az I. csoporttal a 6. század első harmada után. A 6. század közepe utáni leletegyüttesek ezeket már nem tartalmazták. Tamási–Csikólegelő 23. sír S-fibulája (II. csoport,

---

¹³² Ún. *Bezenye 8.–Kajdacs 2.–Tamási 6.* (Tejral 2002, 345). Bővebben ld. Bierbrauer 1993, 119–121; Haseloff 1981, 679–688; Nagy 2007, 74.

¹³³ Trier 2002, 72; Losert – Pleterski 2003, 257. Továbbá: Sasse – Theune 1996, 195, 221.

¹³⁴ Werner 1962, 60–63; Keim 2007, 145–158; Quast 2008, 363–375.

1. típus, 3. variáns) mind a csoporttól, mind a típus 1. és 2. variánsától bizonyos fokban eltér, egy önálló fejlődési irányt képvisel egyedi állatalakjaival. Ezeket a hegyes füllel, uszonnyal és olykor ormánnyal rendelkező állatábrázolásokat a nyugati Meroving állatalakos fibulákon (*Herpes*) jelenítették meg, de a későbbi rekeszbetétes pannoniai S-fibulákon (ld. *Tamási 52.*) is feltűntek. Utóbbi típus esetében kérdéses, hogy önálló, belső fejlődés során, vagy visszatérő, külső, nyugati Meroving hatásra jelent meg. A temetkezés többi lelete (fogófejes fibula, „türing” típusú edények) az Észak–Duna-vidéki soros temetők 5. század utolsó harmadától induló horizontjához kapcsolódnak. Kérdéses, hogy az S-fibula és a viselet többi eleme mikor és mily módon állt össze. Maga az állatábrázolás és a leletegyüttes korai jellege miatt a tamási fibula az 1–2. variánshoz hasonlóan keltezendő a 6. század közepe előtti időszakra, annak második harmadára.

Az ún. *Mohács* típus (II. csoport, 2. típus) készítési idejét az analógiák alapján a 6. század második harmadára teszik a Dunától északra húzódó langobard kori (Cseh–Morva-medence) és a nyugati Meroving soros temetők esetében. Pannoniát tekintve két sír (*Mohács 2.*, *Vörs 17.*) tanúsága alapján inkább későbbi, a század közepe körüli keltezéssel is számolhatunk.

A pannoniai langobard megtelepülés egyik legjobban reprezentálható időszaka a 6. század második fele. Ekkor készíthették az ún. *Schwechat–Pallersdorf/Bezenye* típusú fibulákat is, melyek a pannoniai langobard szállásterület tekintetében legnagyobb számban fordultak elő (II. csoport, 3. típus). A szomszédos területekről napvilágra került példányok túlnyomó többsége nem egyezett meg az alapformával (*Lužice 55.*, Szlovénia), ezeket vagy utánzatként, vagy tipológiailag továbbfejlett variánsként kezelhetjük. Pannoniában a 6. század közepére keltezhető leletegyüttesekből és a legkésőbbi kengyelfibulákat tartalmazó temetkezésekből is feltűntek, viseletük egészen a kivándorlásig élt. Noha használati idejük hosszúnak bizonyul, Pannoniában a század közepe környékén lehetett leginkább jellemző viseletük, ezt válthatta fel a század második felében a *Várpalota 19. típus* (II. csoport, 4. típus), amely zömmel az I. stílusban készült kengyelfibulákkal fordult elő a térség női temetkezéseiben. Ebben az időszakban jöttek divatba a teljes testükön rekeszes díszű S-fibulák 1. és 2. típusai (IV. csoport, 1–2. típus) is. A *Bezenye 73.–Hegykö 65.* típusú S-fibulák (II. csoport, 5. típus) esetében, noha egyes kísérőleletek korábbi keltezést sejtetnek (*Hegykö 65.*), az I. állatstílus szalagszerű formái a 6. század második felében jelentek meg a langobard ötvöstermékeken. A típus megjelenését legkorábban a *Várpalota 19.* 1. variánsával és az I. stílusú kengyelfibulákkal egyidőben feltételezhetjük. Feltehetően a Felső–Duna-vidéki eredetű *Sarching* típus (III. csoport, 1. típus) is erre a horizontra keltezhető, mind a külső összehasonlítás, mind a helybéli leletek alapján.

A *Várpalota 19.* típus (II. csoport, 4. típus, 2. variáns) és a rekeszdíszes S-fibulák (IV. csoport, 3–5. típus) esetében elkülönül egy kései, a 6. század utolsó harmadától induló leletkör, melyek a pannoniai ötvösművészet legkésőbbi termékeit jelentik.

Az S-fibulák viselete a langobard korban

Az S-fibulák viseleti helyzetét a zárt leletegyüttesekből, a rabolatlan és/vagy a mellkas tájékán bolygatatlan temetkezésekből tudjuk megismerni. A tanulmányban érintett sírok közül (1–3. tábla) összesen 28-ból ismert az S-fibulák dokumentált, sírrajzon megjelölt helyzete. Ezekből mindössze 15 sír bizonyul a felsőtest környékén bolygatatlannak (9. tábla).¹³⁵ A tanulmány I. részében már közzétett, általános viselettörténeti áttekintéstől, a fibulák viseletben betöltött szerepének tárgyalásától jelen esetben eltekintek.¹³⁶

Az S-fibulákat szinte minden esetben párosan viselték, vagy azonos típusú, vagy néhány esetben eltérő típusú kisfibulával¹³⁷ kombinálva. A kis- és kengyelfibulák száma, kombinációja alapján az alábbi viseleti modellek különíthetők el Pannoniában (9. tábla):

1. Kizárólag kisfibulákkal záródó öltözet három bolygatatlan temetkezésnél merül fel (8. tábla: 9). Négy másodlagosan felnyitott temetkezés esetében a combok tájékán, a kengyelfibulák feltételezett helyén volt figyelhető meg a rányitás. A táblázatban jelölt sírok mellett adatolható további öt ismeretlen bolygatottságú és/vagy nem pontosan dokumentált temetkezés, melyből két kisfibula fordult elő.¹³⁸ A felsorolt sírokban, noha nem volt jelen a kengyelfibula, szinte minden esetben megfigyelhető az övcsüngő jelenléte.¹³⁹ Az elhalálozási életkor két esetben volt adatolható, az egyik temetkezésben ad. (Mohács 5.), a másikban sen. (Szentendre 43.) korú nő maradványai feküdtek. A viseleti modellt már a legkorábbi, 6. század első harmada után kialakult II. csoport és a 6. század második felében kialakult IV. csoport S-fibulái is kelteznek.

2. A hegykői 65. sírban (ad. korú nő) két kisfibula és egy kengyelfibula kombinációja fordult elő. A kengyelfibula medencén való viselete az ÉNy-pannoniai temetőekben feltűnő

---

¹³⁵ A 28 érintett temetkezésből bolygatottnak bizonyulnak: Bezenye 73. sír (Bóna – B. Horváth 2009, 19–20, Abb. 4); Borotice 10/VIII. sír (Stuchlík 2011, 102–103, Abb. 11. 8); Fertőszentmiklós 9. sír (Tomka 1980, 11–16, Abb. 7); Kajdacs 37. sír (Bóna – B. Horváth 2009, 74–75, Abb. 46); Lužice 55., 61., 102. sírok (Klanica–Klanicová 2011, 259–260, 263–265, 292–293, Abb. 26., Abb. 28., Abb. 44.); Mohács 2., 3. sírok (Kiss – Nemeskéri 1964, 98–108, Abb. 3., Abb. 4.); Vörs 17., 20., 21., 32. sír (SÁGI 1964, 371–373, 375–378, 385, Abb. 15–16., Abb. 22–23., Abb. 31.).

¹³⁶ Rác 2020, 256–257.

¹³⁷ Ritkábban két eltérő kisfibula kombinációja is előfordul, ld. Kat. 2., 3., 5., 12., 17., 35.

¹³⁸ Nikitsch 11. sír (Kat. 2); Nikitsch 24. sír (Kat. 3); Várpalota 4/b. sír (Kat. 29); Várpalota 34. sír (Kat. 5, 12); Vörs 17. sír (Kat. 17).

¹³⁹ Kivéve Nikitsch 11. sír (Kat. 2). Kétfibulás viseletről ld. Strauss 1992, 91–141.

jelenség (8. tábla: 10).¹⁴⁰ A temetkezés legkorábban a 6. század közepén kerülhetett a földbe az S-alakú fibula alapján.

3. Négy fibulát tartalmazó fibulakészlet (ún. négyfibulás viselet, két kisfibula és két kengyelfibula) kilenc temetkezésnél volt megfigyelhető.¹⁴¹ A kengyelfibulák minden esetben fejlemezsel lefelé fordítva egymás alatt helyezkedtek el, a két comb között zárták vagy díszítették a ruhát és/vagy a bőröv lecsüngő szalagjait (8. tábla: 11).¹⁴² A négyfibulás viselet egy juv. (Mohács 2.), egy ad.-mat. (Szentendre 83.) és egy mat. (Szentendre 85.) korú nő esetében volt adathozható. A viseleti modell a 6. század második harmadától keltezhető temetkezéseknél is előfordul, de túlnyomó részt a 6. század közepétől jellemző.

A bezenyei 20. temetkezés ismeretlen bolygatottságú, sírrajzot és pontos dokumentációt nem ismerünk a temető 19. század végén feltárt részletének esetében (Kat. 20).¹⁴³ Az eltemetett két kengyelfibulát és egy kisfibulát viselt. Hasonlóan értékelhető a várpalotai temető is, melynek 29. sírja kizárólag egy S-fibulát tartalmazott (Kat. 30). A gyönki 5. sírból, a bal comb belső oldaláról került napvilágra egy darab S-fibula, de a másodlagos bolygatás miatt hasonlóan nem értékelhető önálló viseleti modellként (8. tábla: 8). A Morva-medencéből idézett temetkezések esetében nem figyelhető meg a fibulák eredeti viseleti helyzete.

A két kisméretű fibulát minden modell esetében a nyak és a mellkas környékén viselték. A felső a nyakcsigolyák, vagy az alsó állkapocs környékén helyezkedett el, középen, esetleg enyhén jobbra, illetve balra eltolódva. Az alsó a mellkason, annak felső vagy középső harmadában, ritkán az alsó harmada környékén helyezkedett el. A mellkason viselt fibuláknál is enyhe eltolódás figyelhető meg mindkét irányba. A kisméretű eltolódások ellenére a kisfibulák sírbéli helyzete egy uniformizálódott, magasan az áll alatt és a mellkason rögzített köpenyre vagy felsőruhára utal.¹⁴⁴ A ruhadarabot vagy függőleges, vagy vízszintes irányban

---

¹⁴⁰ Bóna az általa elkülönített, Hegykő-csoportnak tulajdonított viseletet a helybéli csoportok eltérő etnikai jellegével és/vagy más ruházattípusával (rövid szoknya) magyarázta (Bóna 1993, 128). A Hegykő-csoport problematikájáról bővebben ld. Koncz 2014, 71–98; Tomka 2016, 185–190. A viseleti modell meglétének kronológiai okai is lehettek, mivel a két kisfibula, egy kengyelfibula viselete az 5. század második felére visszatekintő és a kora Meroving korra jellemző szokás (Strauss 1992, 119–121). A kora Meroving kortól keltezhető madár- és kengyelfibula a hegykői 65. sírban is erre utal. A viseleti modell korai mivoltát nem befolyásolja, hogy egy állatstílus jegyében készült, kb. a 6. század második felére keltezhető S-fibula is került (valószínűleg később) a fibulakészletbe. Az egyes fibulák nem feltétlenül egyidőben kerültek a viseletbe, ennek elsajátítási módozatiról részletesen Sorg értekezett: Sorg 2022, 254–257.

¹⁴¹ A dokumentált és/vagy bolygatatlan temetkezéseken felül ide sorolható a fertőszentmiklósi 9., a mohácsi 2. és a várpalotai 1. sír (Kat. 1, 15, 28). A négyfibulás viseletről bővebben ld. Schach-Dörge 2005, 349–357.

¹⁴² A kutatásban korábban nem volt egységes vélemény funkciójukat illetően, ez jórészt ma sem tisztázott. Vitatják, hogy volt-e tényleges ruhazáró szerepük, vagy reprezentációs értékkel is bíró övfüggődíszként, esetleg az etnikai hovatartozás hangsúlyozása érdekében viselhetők ezeket. Vonatkozó irodalmat ld. Clauss 1989, 491–515; Martin 1991; Martin 1994, 545, 549, 551; Koch 1998 (különösen Koch 1998, 515).

¹⁴³ Sötér 1893, 210–222.

¹⁴⁴ Martin 1991, 643; Martin 1994, 544–545.

zártak az S-fibulákkal.¹⁴⁵ Ez a viseleti modell a legkorábbi és a legkésőbbi kisfibulatípusok esetében is megfigyelhető (II–IV. csoport).¹⁴⁶

A leletek gondos restaurálása és a textilrégészet az elmúlt években új ismereteket hozott a ruházatok típusát és a fibulák záródását illetően, így a rekonstrukció számos részletében konkrétábbá és kevésbé spekulatívává vált.¹⁴⁷ Számos esetben a fibulák hátlapján textilpántokat és a ruha szélére varrt fűzőlyukakat sikerült megfogni. A fibulákat ennek alapján nem közvetlenül a szöveten keresztül, hanem a textil és a bronz védelmére szolgáló fűzőlyukakon keresztül vezették át. A fibulákat a tű körül futó, csomózott bőrszalagokkal tovább rögzítették. Ezen felül megfigyelték, hogy a gyöngyláncokat egy finom textil fedte, amely rákorrodálódott a kisfibulák aljára. Ez a felsőruházatként funkcionáló finom textil többször megjelent az ugyanabból a sírból származó kengyelfibulák felső oldalán is. E leletek alapján egy elől nyitott, legalább térdig érő, könnyű köpeny rekonstruálható, melyet a nyaknál és a mellkason kisfibulák zártak le.¹⁴⁸

Az 1–3. táblán megjelölt elhalálási életkorok összevetésével nem kapunk reprezentatív képet, mivel kevés érték áll rendelkezésünkre. A fibulás sírok a juvenis és a senium korosztály között oszlanak meg és kiemelendő az adultus és a matus korosztály kiugró száma (9. tábla). Ez megegyezik a nyugati Meroving térségben megfigyelt arányokkal, különösen a négyfibulás viselet esetében.¹⁴⁹

Összegzés

Pannonia langobard kori kronológiáját a Közép–Duna-vidék és a Meroving térség tipokronológiai rendszereivel tudjuk körvonalazni, ehhez a legjobban keltezhető leletcsoport, a fibulák részletes elemzésével juthatunk előrébb. Az S-fibulák a langobard kori népek egyik legkedveltebb köpenyzáró eszközei voltak, melyet a leletek száma, változatossága és a jól követhető tipológiai, időbeni fejlődésük is jelez. A 6. század első harmadát követően a madárstílus jegyében kifejlődő S-fibulák egy része vagy importként (*Güttingen*, talán *Várpalota 34.–Vinkovci*) vagy helybéli típusként (*Mohács, Kranj*, talán *Nikitsch–Kranj*) is

---

¹⁴⁵ Általában függőleges helyzetben álltak, három esetben egyértelműen vízszintesen tájolva: Szentendre 33. sír, Tamási 18. és Tamási 30. sírok. Egyes esetekben a textil lehetséges elmozdulása miatt nem egyértelmű a zárási mód.

¹⁴⁶ Hasonlóan igaz az 5. század végi, 6. század eleji *Stößen–Záluží* és a *Poysdorf* típusú S-fibulákra is (Rác 2020, 257–258).

¹⁴⁷ Sorg 2022, 84.

¹⁴⁸ Bartel 2005, 36; Gutschmiedl-Schümann 2010, 90; Sorg 2022, 85.

¹⁴⁹ Stauch 2008, 275–296.

értelmezhető. A pannoniai kisméretű fibulák jelentős részét a 6. század közepe környékétől azonban a helybéli ötvösművészet termékeként kialakult típusok (*Schwechat–Pallersdorf/Bezenye, Várpalota 19., egyes rekeszes típusok*) teszik ki. A nem helybéli fibulák és egyes formai jegyek a Felső–Duna-vidékkel való erős kapcsolatra utalnak, melyek nem csak az árutranszferrel magyarázhatóak, hanem a sokrétű kulturális kapcsolatokkal.¹⁵⁰

Viseleti módjuk igazodik a korabeli Meroving divathoz, az 5. század végén kialakult, uniformizálódott modellhez, amely az áll alatt és a mellkason összezárt köpenyre vagy felsőruházatra utal. Ezt a test alsó részén olyakor kengyelfibulákkal egészítették ki. A modell egészen a 6. század végéig követhető a pannoniai és a későbbi szlovéniai, észak-itáliai területen is. A jellegzetes négyfibulás viselet a leletek kronológiai besorolása alapján már a 6. század második harmadától feltűnt Pannoniában, de a 6. század közepétől keltezhető a legtöbb négy fibulát tartalmazó síregyüttes.

---

¹⁵⁰ Id. Quast 2008, 363–375.

Bibliográfia

- Bartel 2005 Bartel, A.: Fest verbunden, gut verknotet. *Archäologie in Deutschland* 2005/1, 36–37.
- Beninger – Mitscha-Märheim 1970 Beninger, E. – Mitscha-Märheim, H.: Das langobardische Gräberfeld von Nikitsch, Burgenland. *Wissenschaftlichen Arbeiten aus dem Burgenland* 43 (1970), 3–47.
- Bernert – Évinger 2006 Bernert Zs. – Évinger S.: A Vörs–Homokbánya langobárd temető embertani adatai. *Anthropológiai Közlemények* 47 (2006), 31–39
- Bierbrauer 1975 Bierbrauer, V.: *Die Ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien*. [Biblioteca Degli „Studi Medievali“ VII.] Spoleto 1974.
- Bierbrauer 1993 Bierbrauer, V.: Die Landnahme der Langobarden in Italien aus archäologischer Sicht. In: *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters I*. Hrsg.: Müller-Wille, M. – Schneider, R. Sigmaringen 1993, 103–172.
- Bitenc – Knific 2001 Bitenc, P. et al.: *Od Rimljanov do Slovanov. Predmeti*. Ljubljana, 2001.
- Bolta 1981 Bolta, L.: *Rifnik pri Šentjurju. Poznoantička naselbina in grobišče*. [Katalogi in monografije 19.] Ljubljana 1981.
- Bóna 1956 Bóna, I.: Die Langobarden in Ungarn. Die Gräberfelder von Várpalota und Bezenye. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7 (1956), 183–244.
- Bóna 1993 Bóna I.: Langobard viselet. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok–gepidák–langobardok. Történeti régészeti tézisek és címszavak*. [Magyar Őstörténeti Kiadványok 6.] Szerk.: Zimonyi I. Szeged 1993, 127–129.
- Bóna – B. Horváth 2009 Bóna, I.–B. Horváth, J.: *Langobardische Gräberfelder in West-Ungarn*. [Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae Vol. 6.] Red.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2009.
- Böhner 1985 Böhner, K.: *Die fränkischen Altertümer des Trierer Landes* [Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit. Serie B: Die fränkischen Altertümer des Rheinlandes 1.]. Hrsg.: Böhner, K. – Werner, J. Berlin 1958.
- Brather-Walter 2009 Bather-Walter, S.: Schlange–Seewesen–Raubvogel?: Die S förmigen Kleinfibeln der älteren Merowingerzeit. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* Bd. 37 (2009), 47–110.
- Clauss 1989: Clauß, G.: Die Tragsitte von Bügelfibeln. Eine Untersuchung zur Frauentracht in frühen Mittelalter. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 34/2 (1989), 491–603.

- Droberjar 2008 Droberjar, E.: Thüringische und langobardische Funde und Befunde in Böhmen. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa: Langobarden – Awaren – Slawen*. [Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 11.] Hrsg.: Bemann, J. – Schmauder, M. Bonn 2008, 1–20.
- Friedrich 2002 Friedrich, R.: Fränkische Funde im langobardischen Pannonien – Ein chronologischer Vergleich. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 34 (2002), 175–190.
- Friedrich 2016 Friedrich, M.: *Archäologische Chronologie und historische Interpretation. Die Merowingerzeit in Süddeutschland*. [Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Bd. 96.] Hrsg.: Beck, H. et al. Berlin/Boston 2016.
- Fuchs – Werner 1950 Fuchs, S. – Werner, J.: *Die langobardischen Fibeln aus Italien*. Berlin 1950.
- Geisler 1998 Geisler H.: *Das frühbairische Gräberfeld Straubing-Bajuwarenstraße I. Katalog der archäologischen Befunde und Funde* [Internationale Archäologie Bd. 30.] Rahden 1998.
- Gömöri 1986 Gömöri, J.: Grabungen auf dem Forum von Scarbantia (1979–1982). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38 (1986), 343–393.
- Grünewald 1988 Grünewald, Ch.: *Das Alamannische Gräberfeld von Unterthürheim Bayerisch-Schwaben*. [Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege, Abteilung Bodendenkmalpflege Bd. 59.] Kallmünz 1988.
- Gutsmiedl-Schümann 2010 Gutsmiedl-Schümann, D.: *Das frühmittelalterliche Gräberfeld Aschheim-Bajuwarenring*. [Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte A 94.] Kallmünz/Opf. 2010.
- Haimerl 1998 Haimerl, U.: Die Vogelfibeln der älteren Merowingerzeit. Bemerkungen zur Chronologie und zur Herleitung der Fibelgattung. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 30 (1998), 90–105.
- Haimerl 1999 Haimerl, U.: Bemerkungen zur Ikonographie des Raubvogels am Beispiel der merowingerzeitlichen Vogelfibeln. *Archaeologia Austriaca* 82–83 (1998–1999), 343–346.
- Hansen 2004 Hansen, Ch.: *Frauengräber im Thüringerreich: Zur Chronologie des 5. und 6. Jahrhunderts n. Chr.* [Basler Hefte zur Archäologie 2.] Basel 2004.
- Haseloff 1981 Haseloff, G.: *Die germanische Tierornamentik der Völkerwanderungszeit. Studien zu Salin's Stil I*. [Vorgeschichtliche Forschungen 17, 1–3.] Hrsg.: Jankuhn, H. Berlin 1981.
- Heinrich-Tamáská 2004 Heinrich-Tamáská O.: Állatornamentika a Keszthely környéki 6. századi leleteken. *Archaeologiai Értesítő* 129 (2004), 165–177.
- Heinrich-Tamáská – Horváth – Bendő 2018 Heinrich-Tamáská, O.–Horváth, E.–Bendő Zs.: Before or after AD 568? Technological observations on the gold objects from Grave 2 at

- Keszthely-Fenéki Street In: *Über den Glanz des Goldes und die Polychromie. Technische Vielfalt und kulturelle Bedeutung vor- und frühgeschichtlicher Metallarbeiten. Akten des 2. und 3. Workshops des Netzwerks Archäologisch-Historisches Metallhandwerk in Frankfurt am Main, 24.–27. Oktober 2013, und in Berlin, 11.–12. Mai 2017.* [Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte Bd 24.] Hrsg.: Heidemarie Eilbracht, H. et al. Bonn 2018, 313–349.
- Horváth 2012 Horváth, E.: Cloisonné jewellery from the Langobardic Pannonia: Technological evidence of workshop practice. In: *The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration.* Ed.: Ivanišević, V. – Kazanski, M. Paris – Beograd 2012, 207–242.
- Ivanišević – Bugarski 2019 Ivanišević, V. – Bugarski, I.: The Gepids in Serbian archaeology: Evidence and interpretations. In: *Kollaps – Neuordnung – Kontinuität. Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches. – Collapse – Reorganization – Continuity. Gepids after the fall of the Hun Empire.* Hrsg./Eds: Vida, T. et al. Budapest 2019, 275–306.
- Keim 2007 Keim, S.: *Kontakte zwischen dem alamannisch-bajuwarischen Raum und dem langobardenzeitlichen Italien.* [Internationale Archäologie 98.] Rahden 2007.
- Kiss – Nemeskéri 1964 Kiss, A. – Nemeskéri, J.: Das langobardische Gräberfeld von Mohács. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 9 (1964), 95–128.
- Kiss 1981 Kiss, A.: Funde aus dem 5–6. Jh. im Gebiet von Brigetio. *Folia Archeologica* XXXII (1981), 191–210.
- Klanica – Klanicová 2011 Klanica, Z. – Klanicová, S.: Das langobardische Gräberfeld von Lužice (Bez. Hodonín). In: *Langobardische Gräberfelder in Mähren I.* Hrsg.: Tejral, J. Brno 2011, 225–312.
- Koch 1977 Koch, U.: *Das Reihengräberfeld bei Schretzheim.* [Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Ser. A, Bd.13.] Berlin 1977.
- Koch 1990 Koch, U.: Das fränkische Gräberfeld von Klepsau im Hohenlohekreis. [Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg Bd. 38.] Stuttgart 1990.
- Koch 1998 Koch, A.: *Bügelfibeln der Merowingerzeit im westlichen Frankreich.* [RGZM Monographien 41/1–2.] Mainz 1998.
- Koch 2001 Koch, U.: *Das alamannisch-fränkische Gräberfeld bei Pleidelsheim.* [Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 60.] Stuttgart 2001.
- Koncz 2014 Koncz I.: A hegyközi 6. századi temető időrendje és kapcsolattrendszere. *Archaeologiai Értesítő* 139 (2014), 71–98.
- Koncz 2019 Koncz, I.: Action and interaction between the Gepids and the Langobards in the sixth century. In: *Kollaps – Neuordnung – Kontinuität. Gepiden nach dem Untergang des*

Hunnenreiches. – Collapse – Reorganization – Continuity. Gepids after the fall of the Hun Empire. Hrsg./Eds: Vida, T. et al. Budapest 2019, 409–429.

Kudrnáč 1952 Kudrnáč, J.: Pohřebiště z doby stěhování národů v Klučově. *Arch. Rozhledy* 4 (1952), 109–112, 124–128.

Kühn 1974 Kühn, H.: *Die Germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland.* [Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit 11.] Graz 1974.

Losert – Pleterski 2003 Losert, H. – Pleterski, A.: *Altenerding in Oberbayern. Struktur des frühmittelalterlichen Gräberfeldes und "Ethnogenese" der Bajuwaren.* Berlin – Bamberg – Ljubljana 2003.

Martin 1991 Martin, M.: Tradition und Wandel der fibelgeschmückten frühmittelalterlichen Frauen Kleidung. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 38 (1995), 629–680.

Martin 1994 Martin, M.: [Fibel und Fibeltracht]. K. Späte Völkerwanderungszeit und Merowingerzeit auf dem Kontinent. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Bd. 8. Berlin 1994, 541–582.

Matoušková 2015 Matoušková, A.: Vranovice (k. ú. Vranovice nad Svratkou, okr. Brno-venkov). Z katastru obce. Doba stěhování národů. Ojedinělý nález. Povrchový průzkum. *Přehled výzkumů* 56-1 (2015), 217–219.

Milavec 2007 Milavec, T.: Prispevek h kronologiji S-fibul v Sloveniji. *Arheološki vestnik* 58 (2007), 333–355.

Nagy 2007 Nagy M.: *Állatábrázolások és az I. germán állatstílus a Közép-Duna-vidéken (Kr. u. 3–6. század). – Tierdarstellungen und der germanische Tierstil I im Gebiet der Mittleren Donau (3–6. Jahrhundert n. Chr.).* [Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae Vol. 5.] Red.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2007.

Рашкович 2016 Рашкович, Д.: Налази из ранобизантијског и средњовековног периода на налазишту Укоса у Граду Сталаћу. *ГСАД/JSAS* 32 (2016), 285–303.

Peters et al. 2014 Peters, D. et al.: Schmelztiegel Balaton? Zum Verhältnis langobardischer Einwanderergruppen und (vor-) langobardenzeitlicher romanischer Bevölkerung am Balaton – Szólád und Keszthely-Fenekpuszta zwischen Archäologie und Isotopie. In: *Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton.* [Castellum Pannonicum Pelsonense 4.] Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. – Straub, P. Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden 2014, 337–360.

- Pilet 2002 Pilet, Ch.: Réflexions sur les fibules en "S" découvertes en Normandie. In: *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonaauraum*. [Grundprobleme der Frühgeschichtlichen Entwicklung im Mittleren Donaauraum 11.] Hrsg.: Tejral, J. Brno 2002, 247–272.
- Quast 2008 Quast, D.: Funde aus dem fränkisch-alamnischen Gebiet im langobardzeitlichen Pannonien. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa: Langobarden – Awaren – Slawen*. [Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 11.] Hrsg.: Bemann, J. – Schmauder, M. Bonn 2008, 363–375.
- Rácz 2020 Rácz R.: S-fibulák a Közép–Duna-vidék langobard korában I. Korai S-fibulák (Stössen–Záluží, Poysdorf típus). In: *Új Nemzedék. A Szegedi Régészeti Tanszék Tehetséggondozásának Előző Évtizedei. Ünnepi kötet B. Tóth Ágnes, Kulcsár Valéria, Vörös Gabriella és Wolf Mária Tiszteletére*. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 7.] Szerk.: Bíró Gy. et al. Szeged 2020, 249–272.
- Rácz 2022 Rácz R.: Kronológiai kérdések, külkapcsolatok, viselet. A jutasi 196. női sír öltözetének értékelése a pannoniai langobard kori női temetkezések tükrében. In: *„Hadak útján” A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16.* [A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai Vol. 24.1 – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok Vol. 4.1] Főszerk.: Türk A. Szerk.: Sudár B. – Jancsik B. Budapest 2022,
- Rácz – Hergott 2022 Rácz, R. – Hergott, K. Késő népvándorlás kori leletek Nagyszénás határából (Békés megye). Adatok a langobard kori Várpalota 19. típusú S-fibulák tipológiájához és néhány kora avar kori lelettípushoz. In: *Sötét Idők Hétköznapijai. A 2020-ban Debrecenben megrendezett konferencia kiadványa*. [Tempora Obscura 5.] Szerk.: Hága T. K. et al. Debrecen 2022, 77–100.
- Rupp 1995 Rupp, C. B.: *Das Langobardische Gräberfeld von Nocera Umbra*. (Inauguraldissertation zur Erlangung der Doktorwürde vorgelegt der Philosophischen Fakultät der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn). Bonn 1995.
- Sasse – Theune 1996 Sasse, B. – Theune, C.: Perlen als Leittypen der Merowingerzeit. *Germania* 74 (1996), 187–231.
- Sági 1963 Sági K.: A vörsi langobard temető újabb ásatási eredményei. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 1 (1963), 39–80.
- Sági 164 Sági, K.: Das langobardische Gräberfeld von Vörs. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16 (1964), 359–408.
- Schach-Döriges 2005 Schach-Döriges, H.: Zur Vierfibeltracht der älteren Merowingerzeit. In: *Reliquiae gentium. Festschrift für Horst Wolfgang Böhme zum 65. Geburtstag*. Hrsg.: Dobiat, C. Rahden 2005, 349–357.

- Schmidt 1961 Schmidt, B.: *Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland*. [Veröff. Landesmus. Vorgesch. Halle 18.] Berlin 1961.
- Seracsin 1936 Seracsin, A.: Das langobardische Reihengräberfeld von Schwechat bei Wien. *Mannus* 28 (1936), 521–533.
- Sorg 2022 Sorg, M.: *Fibelausstattung und Lebensalter in der Merowingerzeit. Studien zu Abnutzung und Gebrauch frühmittelalterlicher Fibeln*. [Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Bd. 129.] Hrsg.: Brather, S. et al. Berlin/Boston 2022.
- Sötér 1893, Sötér Á.: Népvándorlászori sírmező a bezenyei papréti birtokon Mosony megyében *Archaeologiai Értesítő* 13 (1893), 210–222.
- Stare–Vinski 1980 Stare, V.–Vinski, Z.: *Kranj. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev*. [Katalogi in Monografije 18.] Ljubljana 1980.
- Stauch 2008 Stauch, E.: Alter ist Silber, Jugend ist Gold! Zur altersdifferenzierten Analyse frühgeschichtlicher Bestattungen. In: *Zwischen Spätantike und Frühmittelalter. Archäologie des 4. bis 7. Jahrhunderts im Westen*. [Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Bd 57.] Hrsg.: Beck, H. et al. Berlin/New York 2008, 275–298.
- Strauss 1992 Strauß, E. G.: *Studien zur Fibeltracht der Merowingerzeit*. [Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 13.] Bonn 1992.
- Stuchlík 2011 Stuchlík, S.: Das Gräberfeld von Borotice. In: *Langobardische Gräberfelder in Mähren I*. Hrsg.: Tejral, J. Brno 2011, 75–128
- Svoboda 1965 Svoboda, B.: *Čechy v době stěhování národů*. [Monumenta Archaeologica 13.] Praha 1965.
- Tejral 1976 Tejral, J.: *Grundzüge der Völkerwanderungszeit in Mähren*. [Stud. Arch. ústavu ČSAV v Brně IV/2.] Praha 1976.
- Tejral 2002 Tejral, J.: Beiträge zur Chronologie des frühmerowingischen Fundstoffes nördlich der mittleren Donau. In: *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonaauraum*. [Grundprobleme der Frühgeschichtlichen Entwicklung im Mittleren Donaauraum 11.] Hrsg.: Tejral, J. Brno 2002, 313–358.
- Tejral 2005 Tejral, J.: Zur Unterscheidung des vorlangobardischen und elbgermanisch langobardischen Nachlasses. In: *Die Langobarden. Herrschaft und Identität*. [Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 9.] Hrsg.: Pohl, W. – Erhard, P. Wien 2005, 103–200.
- Tejral 2011 Tejral, J.: Zum Stand der Langobardenforschung im Norddanubischen Raum. In: *Langobardische Gräberfelder in Mähren I*. Hrsg.: Tejral, J. Brno 2011, 11–73.
- Thiry 1939 Thiry, G.: *Die Vogelfibeln der germanischen Völkerwanderungszeit*. Bonn 1939.

- Tomka 1980 Tomka, P.: Das germanische Gräberfeld aus dem 6. Jahrhundert in Fertőszentmiklós. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980), 5–30.
- Tomka 2005 Tomka, P.: Langobardenforschung in Nordwestungarn. In: *Die Langobarden. Herrschaft und Identität*. [Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 9.] Hrsg.: Pohl, W. – Erhard, P. Wien 2005, 247–264.
- Tomka 2016 Tomka P.: Problémák a Hegykő-csoport körül. In: *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére*. Főszerk.: Kovács L. – Révész L. Budapest 2016, 185–190.
- Trier 2002 Trier, M.: Die frühmittelalterliche Besiedlung des unteren und mittleren Lechtals nach archäologischen Quellen. [A]. Text. [Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte Bd. 84.] Lassleben 2002.
- B. Tóth 2018 B. Tóth Á.: Pliszírozott női ruhadarab a szentendrei langobard temetőben? II. A 43. sír leletegyüttesének vizsgálata. In: *Relationes rerum. Régészeti Tanulmányok Nagy Margit Tiszteletére*. [Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 10.] Szerk.: Balogh Cs. et al. Budapest 2018, 489–520.
- Werner 1962 Werner, J.: *Die Langobarden in Pannonien. Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfunde vor 568*. München 1962.

Táblák

Katalógus									
Kat.	Temető, sír	életkor	kód (cs.t. v.)	típus	H	Sz	kísérőlelet	kísérőlelet kelezés	Bibliográfia
1	Fertőszentmiklós-Szeret dűlői h.b. 9.	x	I.1.	Nikitsch-Kranj	2,6	1,2	Podbaba-Schwechat rekeszes függők	6. sz. második fele MD 3-4, MDo 5-6	Tomka 1980, 12, Abb. 8. 7.
2	Nikitsch 11.	x	I.1.	Nikitsch-Kranj	2,4	1,3	Poysdorf	MDo 4	Beninger - Mitscha-Märheim 1970, 38, Taf. 4. 8.156.
3	Nikitsch 24.	x	I.1.	Nikitsch-Kranj	2,4	1,4	Nikitsch-Hegykö	AM Ib-II	Beninger - Mitscha-Märheim 1970, 39, Taf. 5. 68.182-183.
4	Scarbantia, Forum, szórv.	x	I.1.	Nikitsch-Kranj	x	x	x	x	Gömöri 1986, 364, Abb. 20.
5	Várpalota-Unió homokbánya 34.		I.2.	Várpalota 34.-Vinkovci	x	x	Várpalota 34.-Kranj	tanulmány	Bóna 1956, 191, Taf. XXIX. 5.
6	Vinkovci, szórv.	x	I.2.	Várpalota 34.-Vinkovci	x	x	x	x	Werner 1962, 159, Taf. 36. 33.
7	Vörs-Tótok dombja 20.	40-45	I.3.	Güttingen	2,5	1,4	x	x	Sági 1963, 47, 24. kép 7-8. Rajz: Szerző.
8	Ključov-Český Brod 22.	25	I.3.	Güttingen	x	x	x	x	Kudrnáč 1953, Obr. 213; Droberjar 2008, 17, Abb. 11. 7.
9	Borotice 10/VIII.	x	I.3.	Güttingen	2,75	1,5	x	x	Stuchlík 2011, Taf. 3. 10/VIII:1.
10	Kajdacs-Homokbánya 37.	x	II.1.1.	Kranj	2,4	1,8	x	x	Bóna - B. Horváth 2009, 262, Taf. 27. 37: 2.
11	Szentendre-Pannoniatelep 43.	65-75	II.1.1.	Kranj	2,3	x	bepecsételt edény	6. sz. második fele	Bóna - B. Horváth 2009, 280, Taf. 45. 43: 2., 7.
12	Várpalota-Unió homokbánya 34.	x	II.1.2.	Kranj	x	x	Várpalota 34.-Vinkovci	tanulmány	Bóna 1956, Taf. XXIX. 6.
13	Lužice 102.	kb. 50	II.1.	Kranj	2,3	1,8	x	x	Klanica - Klanicová 2011, 416, Taf. 76. 102: 1.
14	Tamási-Csikólegelő 23.	x	II.1.3.	Kranj	3	2,2	fogófejes fibula edények	MDo 3-4 MDo 3-4	Bóna - B. Horváth 2009, 300, Taf. 65. 23: 4., 5.
15	Mohács-Farostlemezgyár v.t. 2.	15-16	II.2.1.	Mohács	2,3	2,1	Harmignies-Mohács 2. bepecsételt edény	550/60-600 6. sz. második fele	Kiss - Nemeskéri 1964, Abb. 5. 1.
16	Mohács-Farostlemezgyár v.t. 3.	63-72	II.2.1.	Mohács	2,2	2,4	x	x	Kiss - Nemeskéri 1964, Abb. 8. 8a-b.
17	Vörs-Tótok dombja 17.	40-45	II.2.2.	Mohács	2,5	1,4	madárfibula bepecsételt edény	450-550 MDo 5-6	Sági 1963, 47, 24. kép 3-4.
18	Lužice 61.	30-40	II.2.1.	Mohács	2,9	2,2	x	x	Klanica - Klanicová 2011, 390, Taf. 57. 61: 2.
19	Vranovice, szórv.	x	II.2.2.	Mohács	3,5	2,4	x	x	Matoušková 2015, 217-219, Obr. 8., 9.

1. tábla A feldolgozott pannoniai S-fibulák katalógusa.

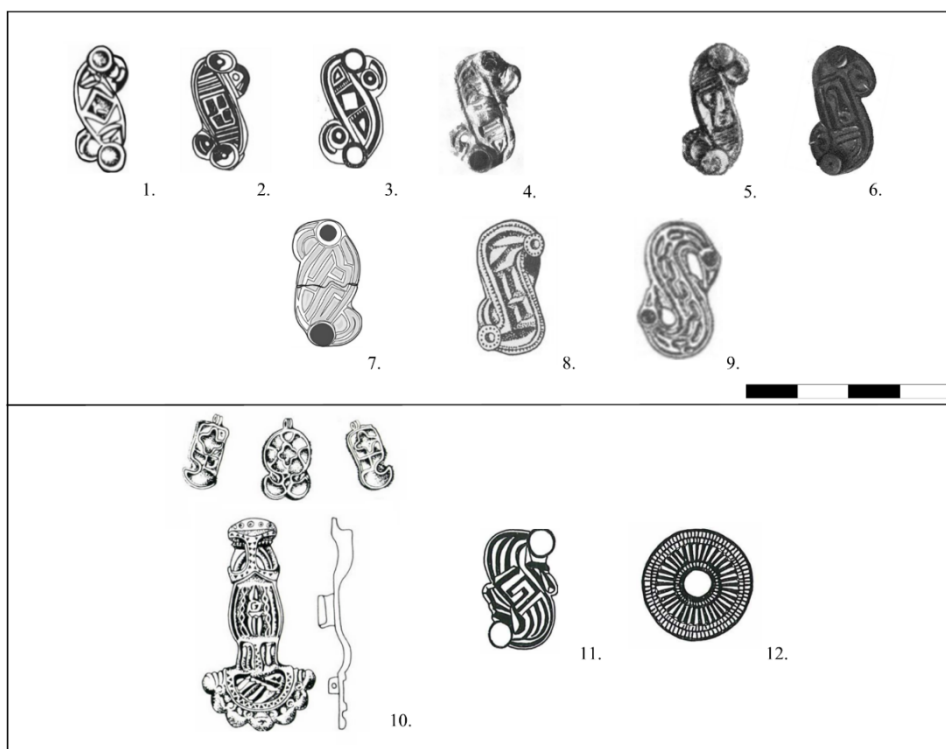
Katalógus									
Kat.	Temető, sír	életkor	kód (cs.t. v.)	típus	H	Sz	kísérőlelet	kísérőlelet kelezés	Bibliográfia
20	Bezenye-Papré 20.	x	II.3.	Schwechat-Pallersdorf	3	2,5	Várpalota 17.- Bezenye 20.	MDo 6	Bóna 1956, 192, Taf. XLV. 1. Rajz: Szerző.
21	Gyirmót-Homokdomb 27.	x	II.3.	Schwechat-Pallersdorf	x	x	x	x	Tomka 2005, 262, Abb. 7. 2.
22	Schwechat 2.	30-50	II.3.	Schwechat-Pallersdorf	2,5	1,7	x	x	Seracsin 1936, 528-529, Abb. 8.
23	Szentendre-Pannoniatelep 33.	35-45	II.3.	Schwechat-Pallersdorf	3,5	3,1	Rombikus lábú, spirális	5. sz. második fele	Bóna - B. Horváth 2009, 277, Taf. 42. 33: 8., 9.
							Rácalmás 2.- Keszthely	MDo 5	
24	Szentendre-Pannoniatelep 85.	50-60	II.3.	Schwechat-Pallersdorf	2,9	2,3	Oberwerschen	MD 3-4	Bóna - B. Horváth 2009, 292, Taf. 57. 85: 11., 12.
25	Tamási-Csikólegelő 18.	x	II.3.	Schwechat-Pallersdorf	3,1	2,2	x	x	Bóna - B. Horváth 2009, 298, Taf. 63. 18: 4., 5.
26	Tamási-Csikólegelő 30.	x	II.3.	Schwechat-Pallersdorf	2,9	2,5	x	x	Bóna - B. Horváth 2009, 306, Taf. 71. 30: 4., 5.
27	Tamási-Csikólegelő 50.	x	II.3.	Schwechat-Pallersdorf	2,75	2,3	x	x	Bóna - B. Horváth 2009, 313, Taf. 78. 50: 1., 2.
28	Várpalota-Unió homokbánya 1.	x	II.3.	Schwechat-Pallersdorf	x	x	Várpalota 1.- Castel Trosino G.	MDo 6	Bóna 1956, Taf. XXVII. 3, 4.
29	Várpalota-Unió homokbánya 4/b.	x	II.3.	Schwechat-Pallersdorf	2,7	2,3	x	x	Bóna 1956, Taf. XXIII. 1, 2. Rajz: Szerző.
30	Várpalota-Unió homokbánya 29.	x	II.3.	Schwechat-Pallersdorf	2,9	2,4	x	x	Bóna 1956, Taf. XXV. 10. Rajz: Szerző.
31	MNM, Delhaes-gyűjtemény	x	II.3.	Schwechat-Pallersdorf	x	x	x	x	Bóna 1956, Taf. LII. 6, 7.
32	Lužice 55.	x	II.3.	Schwechat-Pallersdorf	2,4	2,3	x	x	Klanica - Klanicová 2011, 388, Taf. 55. 55: 33.
33	Mušov-Roviny 3.	x	II.3.	Schwechat-Pallersdorf	x	x	x	x	Tejral 2011, 61, Abb. 26. 2.
34	Bezenye-Papré 73.	x	II.5.	Bezenye 73.- Hegykő 65.	2,7	1,9	x	x	Bóna - B. Horváth 2009, 313, Taf. 78. 50: 1., 2.
35	Hegykő-Mező u. 65.	x	II.5.	Bezenye 73.- Hegykő 65.	2,2	1,8	Kühn 6.	5. sz. v.-6. sz. 1. harmada	Bóna - B. Horváth 2009, 250, Taf. 15. 65:3.
							madárfibula	6. sz.	
36	Gyöng-Vásártér u. 5.	ti-ez né ves	III.1.	Sarching	2,7	2,3	x	x	Bóna - B. Horváth 2009, 237, Taf. 2. 5: 5.
37	Velké Pavlovice, szórv.	x	III.1.	Sarching	x	x	x	x	Tejral 1976, 87, Abb. 28. 9, Taf. VIII. 7.

2. tábla A feldolgozott pannoniai S-fibulák katalógusa.

Katalógus									
Kat.	Temető, sír	életkor	kód (cs.t. v.)	típus	H	Sz	kísérőlelet	kísérőlelet kelezés	Bibliográfia
38	Tamási-Csikólegelő 52.	x	IV.1.	Tamási 52.-Kranj 170.	3,5	2,2	cipőcsat	6. sz. második harmada/második	Bóna - B. Horváth 2009, 314, Taf. 79. 4., 5.
39	Mohács-Farostlemezgyár v.t. 5.	23-28	IV.2.	Rácalmás 2., 20.-Cividale-Gallo 9.	2,5	2,7	bepecsételt edény	6. sz. második fele	Kiss - Nemeskéri 1964, 112, Abb. 10. 1., 2.
40.	Rácalmás-Újtelep 2.	x	IV.2.	Rácalmás 2., 20.-Cividale-Gallo 9.	2,5	2	Rácalmás 2.-Keszthely	MDo 5	Bóna - B. Horváth 2009, 267, Taf. 32. 2: 5.
41.	Rácalmás-Újtelep 20.	x	IV.2.	Rácalmás 2., 20.-Cividale-Gallo 9.	2,5	2	x	x	Bóna - B. Horváth 2009, 271, Taf. 36. 20: 2., 3.
42.	Rácalmás-Újtelep 16.	x	IV.3.	Rácalmás 16.-Cividale-Cella	3,8	3,1	Rácalmás 16.	6. sz. közepe, utolsó harmada	Bóna - B. Horváth 2009, 269, Taf. 34. 16: 3.
43.	Kajdacs-Homokbánya 2.	x	IV.4.	Paragrafus	3,2	2,6	Bezenye 8.-Kajdacs 2.-Tamási 6.	6. sz. második fele	Bóna - B. Horváth 2009, 255, Taf. 20. 2: 4.
44.	Vörs-Tótok dombja 32.	35-40	IV.4.	Paragrafus	3,4	2,6	Reticelladfüggő	540/550 után	Sági 1963, 62, 51/b. kép
45.	Vörs-Tótok dombja 21.	40-45	IV.5.	Keszthely 17.-Vörs 21.	2,8	2	Várpalota 19. t. 1. v.	6. sz. második fele	Sági 1963, 51, 32. kép

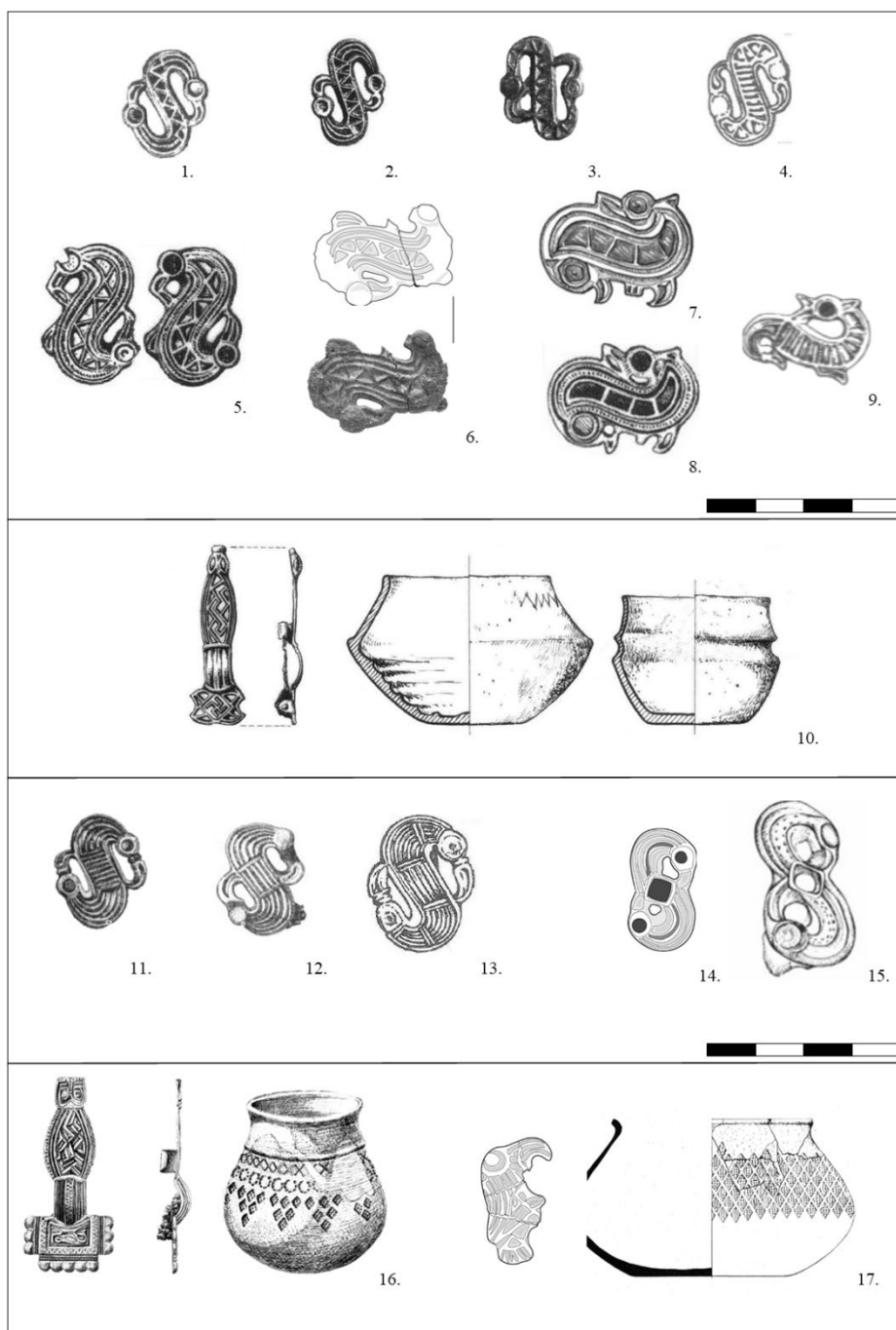
3. tábla: A feldolgozott pannoniai S-fibulák katalógusa.

Az S-fibulák csoportosítása		
csoporthoz	típusok	variánsok
I. csoport	1. Nikitsch-Kranj	x
	2. Várpalota 34.-Vinkovci	Werner: Várpalota 34.-Vinkovci Koch: egyszerű, egyszer feltekeredő, átlós fekvésű spirállal Losert: 1. variáns, spirálos és bordázott díszű fibulák Brather-Walter: 2. variáns, átlós bordákkal és spirálmintával
	3. Güttingen	x
II. csoport	1. Kajdacs 37.-Cividale-Cella/Kranj	1. variáns: bordák között háromszögsor 2. variáns: háromszögsor 3. variáns: négy lábú/uszonyos állatalak és ragadozómadár, testén háromszögsorral
	2. Mohács 2., 3.-Cividale-San Giovanni 166./Mohács	1. variáns: ékvéséses, bordázott 2. variáns: ékvéséses, bordázott, középen köbetét
	3. Schwechat-Pallersdorf	x
	4. Várpalota 19.	Id. Rác 2020, Rác—Hergott 2022
	5. Bezenye 73.-Hegykő 65.	x
III. csoport	1. Sarching	x
IV. csoport	1. Tamási 52.-Kranj 170.	x
	2. Rácalmás 2., 20.-Cividale Gallo	x
	3. Rácalmás 16.-Cividale Cella	x
	4. paragrafus	x
	5. Keszthely 17.-Vörs 21.	x

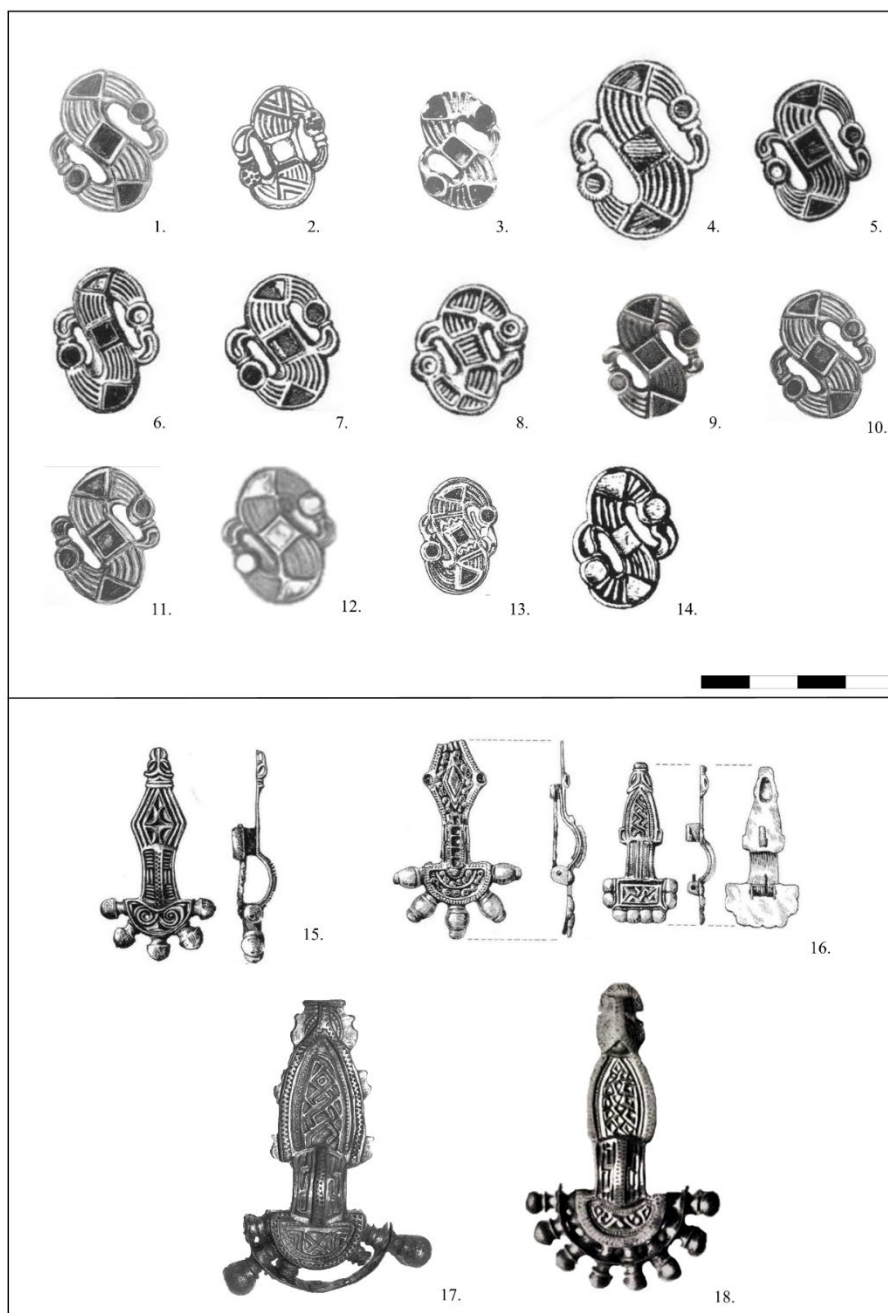

4. tábla. Az S-fibulák csoportosítása a langobard kori Pannoniában. 1–12: Az I. csoport fibulái és a temetkezésekből származó keltezőértékkel bíró leletek. 1. Fertőszentmiklós 9. sír (Kat. 1); 2. Nikitsch 11. sír (Kat. 2); 3. Nikitsch 24. sír (Kat. 3); 4. Scarbantia, Forum (Kat. 4); 5. Várpalota 34. sír (Kat. 5); 6. Vinkovci, szórvány (Kat. 6); 7. Vörs 20. sír (Kat. 7, Balatoni Múzeum Ltsz. 2004.1.1.); 8. Klučov 22. sír (Kat. 8); 9. Borotice 10/VIII. sír (Kat. 9); 10. Fertőszentmiklós 9. sír (Tomka 1980, 12, Abb. 8. 3–5, 9, 10); 11. Nikitsch 11. sír (Beninger–Mitscha–Märheim 1970, 38, Taf. 4. 8.155); 12. Nikitsch 24. sír (Beninger – Mitscha–Märheim 1970, 39, Taf. 5. 68.184).

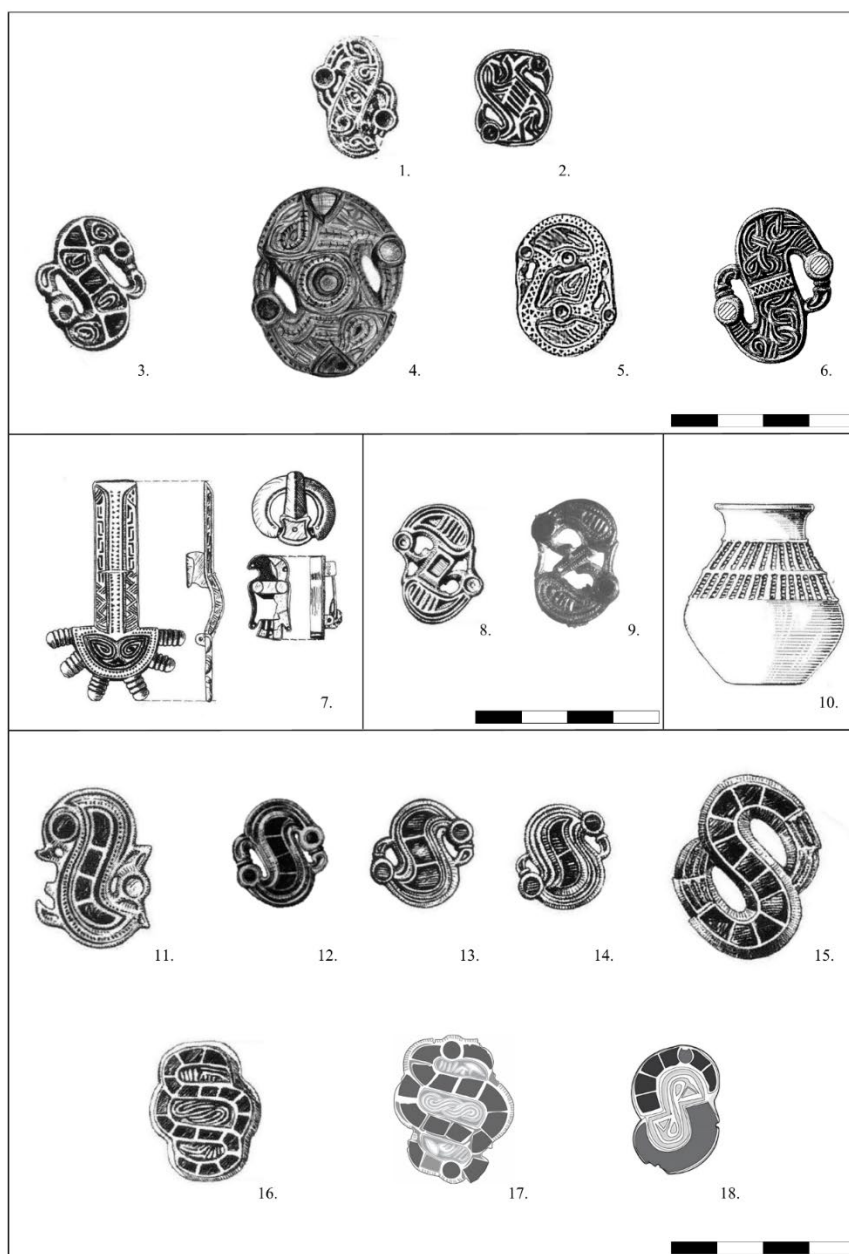

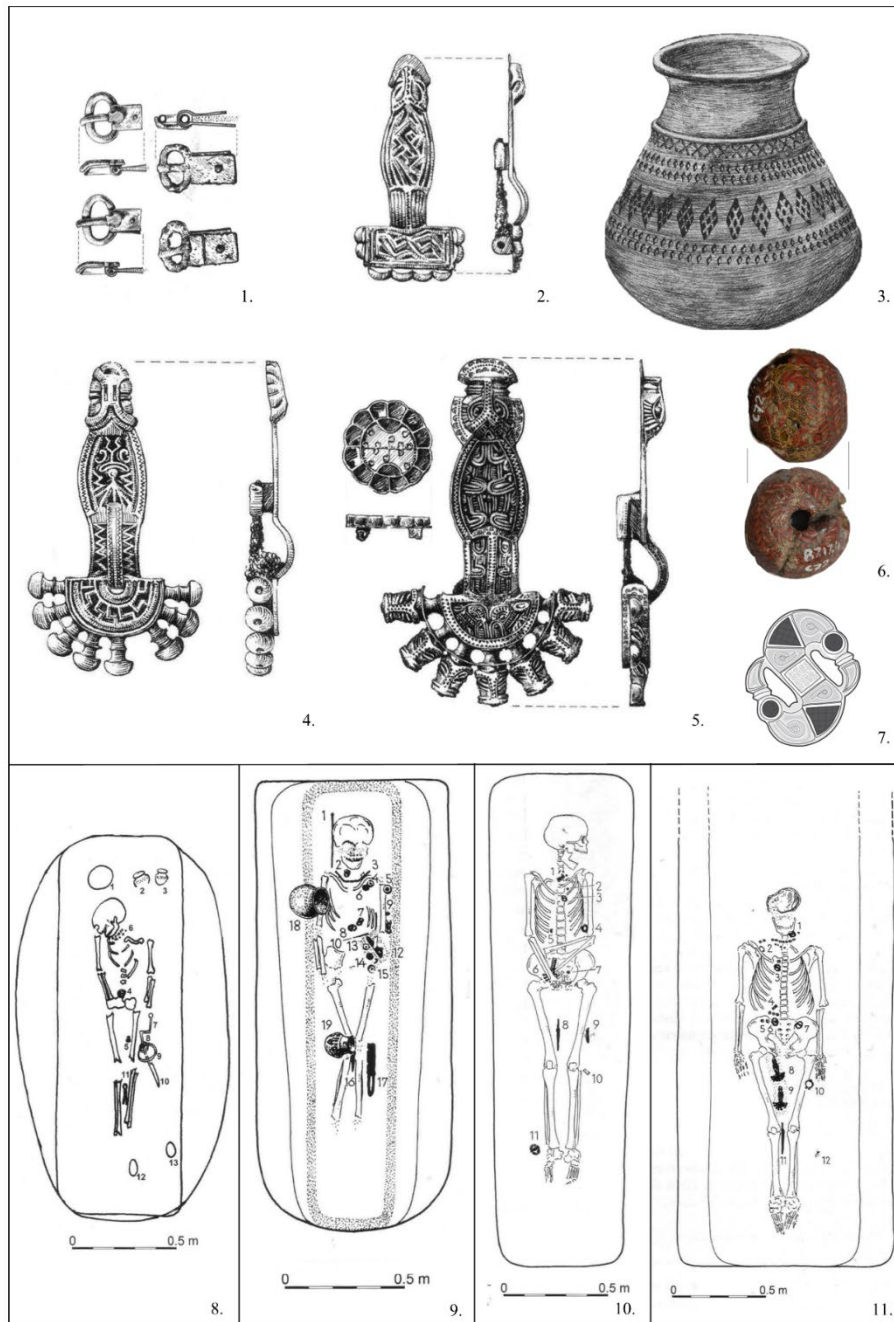
5. tábla. A II. csoport 1. és 2. típusú fibulái és a temetkezésekből származó keltezőértékkel bíró leletek.
 1. Kajdacs 37. sír (Kat. 10); 2. Szentendre 43. sír (Kat. 11); 3. Várpalota 34. sír (Kat. 12); 4. Lužice 102. sír (Kat. 13); 5. Tamási 23. sír (Kat. 14); 6. Grad Stalać, szórvány (Рашковић 2016, 290, Т. III. 6a); 7. Kranj–Lajh 170. sír (Milavec 2007, 354, Т. 2:14); 8. Tamási 52. sír (Kat. 38); 9. Lužice 54. sír (Klanica – Klanicová 2011, 386, Taf. 53. 54:1); 10. Tamási 23. sír (Bóna – B. Horváth 2009, 300, Taf. 56. 10:1–2, 10); 11. Mohács 2. sír (Kat. 15); 12. Mohács 3. sír (Kat. 16); 13. Lužice 61. sír (Kat. 18); 14. Vörs 17. sír (Kat. 17, Balatoni Múzeum Ltsz. 87.6.5.); 15. Vranovice, szórvány (Kat. 19); 16. Mohács 2. sír (Kiss – Nemeskéri 1964, Abb. 6:1, Abb. 11. 1); 17. Vörs 17. sír (Sági 1963, 47, 24. kép: 1–2; 25. kép, Balatoni Múzeum Ltsz. 87.6.6.).

6. tábla. A II. csoport 3. típusú fibulái és a temetkezésekből származó keltezéértékkel bíró leletek. 1. Bezenye 20. sír (Kat. 20, Hansági Múzeum Ltsz. 58.296.3.); 2. Gyirmót 27. sír (Kat. 21); 3. Schwechat 2. sír (Kat. 22); 4. Szentendre 33. sír (Kat. 23); 5. Szentendre 85. sír (Kat. 24); 6. Tamási 18. sír (Kat. 25); 7. Tamási 30. sír (Kat. 26); 8. Tamási 50. sír (Kat. 27); 9. Várpalota 1. sír (Kat. 28); 10. Várpalota 4/b. sír (Kat. 29, Laczkó Dezső Múzeum Ltsz. 56.7.114.); 11. Várpalota 29. sír (Kat. 30, Laczkó Dezső Múzeum Ltsz. 61.17.46.); 12. Delhaes-gyűjtemény, MNM (Kat. 31); 13. Lužice 55. sír (Kat. 32); 14. Mušov-Roviny 3. sír (Kat. 33); 15. Szentendre 85. sír (Bóna – B. Horváth 2009, 292, Taf. 57. 85: 11, 12); 16. Szentendre 33. sír (Bóna – B. Horváth 2009, 277, Taf. 42. 33: 8, 9); 17. Bezenye 20. sír (Hansági Múzeum Ltsz. 58.296.1.); 18. Várpalota 1. sír (Bóna 1956, Taf. XV. 1, 2).

7. tábla. A II. csoport 5. típusú, a III. csoport 1. típusú és a IV. csoport fibulái és a temetkezésekből származó keltezőértékkel bíró leletek. 1. Bezenye 73. sír (Kat. 34); 2. Hegykő 65. sír (Kat. 35); 3. Várpalota 19. típus: Szentendre 56. sír (Bóna – B. Horváth 2009, 285, Taf. 50. 56: 7., 8); 4. Várpalota 17. (Laczkó Dezső Múzeum Ltsz. 61.17.50.); 5. Unterlauchringen (Brather-Walter 2009, 55, Abb.2); 6. Straubing 786. sír (Geisler 1998, 291. Taf. 461. 3); 7. Hegykő 65. sír (Bóna – B. Horváth 2009, 250, Taf. 15. 65: 2, 3, 6); 8. Gyöng 5. sír (Kat. 36); 9. Velké Pavlovice, szórvány (Kat. 37); 10. Gyöng 5. sír (Bóna – B. Horváth 2009, 237, Taf. 2. 5: 2); 11. Tamási 52. sír (Kat. 38); 12. Mohács 5. sír (Kat. 39); 13. Rácalmás 2. sír (Kat. 40); 14. Rácalmás 20. sír (Kat. 41); 15. Rácalmás 16. sír (Kat. 42); 16. Kajdacs 2. sír (Kat. 43); 17. Vörs 32. sír (Kat. 44, Balatoni Múzeum Ltsz. 87.17.2.); 18. Vörs 21. sír (Kat. 45, Balatoni Múzeum Ltsz. 87.9.2.)

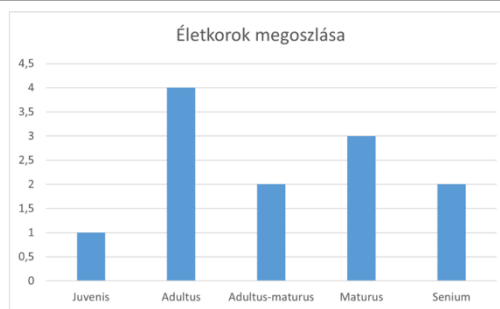

8. tábla

8. tábla. A IV. csoport S-fibuláit kísérő keltezőértékkel bíró leletek. 1. Tamási 52. sír (Bóna – B. Horváth 2009, 314, Taf. 79. 12–16); 2. Rácalmás 2. sír (Bóna – B. Horváth 2009, 267, Taf. 32. 2: 8–9); 3. Mohács 5. sír (Kiss – Nemeskéri 1694, 113. Abb. 11. 4); 4. Rácalmás 16. sír (Bóna – B. Horváth 2009, 269, Taf. 24. 16: 8–9); 5. Kajdacs 2. sír (Bóna – B. Horváth 2009, 255, Taf. 20. 2: 5, 9–10); 6. Vörs 32. sír (Balatoni Múzeum Ltsz. 87.14.4.); 7. Vörs 21. sír (Balatoni Múzeum Ltsz. 87.9.3.); 8. Egy kisfibula viselete, Gyöng 5. sír (Bóna – B. Horváth 2009, 29, Abb. 8); 9. Két kisfibula viselete, Szentendre 43. sír (Bóna – B. Horváth 2009, 113, Abb. 77); 10. Két kisfibula, egy kengyelfibula viselete, Hegykő 65. sír (Bóna – B. Horváth 2009, 50, Abb. 26.); 11. Négyfibulás viselet, Rácalmás 16. (Bóna – B. Horváth 2009, 91–92, Abb. 61).

Temető, sirsz.	bolygatottság	életkor	viselet	cs.	t.v	kisf. 1	kisf. 2	kengyelf. 1	kengyelf. 2	bibl.
Gyöngk-Vásártér u. 5.	rabolt	x	1-0	III	1	bal comb belső	x	x	x	Bóna – B. Horváth 2009, 29, Abb. 8.
Hegykö-Mező u. 65.	rabolatlan	ad.	2-1	II	5	nyak	mellkas felső	jobb medence	x	Bóna – B. Horváth 2009, 50, Abb. 26.
Kajdacs-Homokbánya 2.	rabolatlan	x	2-2	IV	4	nyak	mellkas középső	jobb comb belső, középső	jobb comb belső, térd	Bóna – B. Horváth 2009, 56–62, Abb. 33.
Mohács-Farostlemezgyár v.t. 5.	rabolatlan	ad. (23-28)	2-0	IV	2	nyak	mellkas középső (enyhén bal)	x	x	Kiss – Nemeskéri 1964, 109–110, 116, Abb. 4.
Rácalmás-Újtelep 2.	rabolatlan	x	2-2	IV	2	nyak (enyhén jobb)	mellkas felső (enyhén jobb)	combok között, felső 1/3	combok között, alsó 1/3	Bóna – B. Horváth 2009, 86, 88, Abb. 58.
Rácalmás-Újtelep 16.	rabolatlan	x	2-2	IV	3	bal alsó állkapocs	mellkas felső (enyhén jobb)	combok között, felső 1/3	combok között, középső 1/3	Bóna – B. Horváth 2009, 91–92, Abb. 61.
Rácalmás-Újtelep 20.	rabolatlan	x	2-0	IV	2	bal alsó állkapocs	mellkas középső (enyhén jobb)	x	x	Bóna – B. Horváth 2009, 91–92, Abb. 61.
Szentendre-Pannoniatelep 33.	rabolatlan	ad.-mat. (33-45)	2-2	II	3	jobb alsó állkapocs	mellkas középső	combok között, felső 1/3	combok között, középső 1/3	Bóna – B. Horváth 2009, 108–110, Abb. 75.
Szentendre-Pannoniatelep 43.	rabolatlan	sen. (65-75)	2-0	II	1.1	nyak (enyhén jobb)	mellkas alsó (enyhén bal)	x	x	Bóna – B. Horváth 2009, 113, Abb. 77.
Szentendre-Pannoniatelep 85.	rabolatlan	mat. (50-60)	2-2	II	3	nyak	mellkas középső (enyhén jobb)	combok között, felső 1/3	combok között, középső 1/3	Bóna – B. Horváth 2009, 134, Abb. 94.
Tamási-Csikólegelő 18.	rabolt	x	2-0	II	3	jobb kulcs- csont felső	mellkas felső	x	x	Bóna – B. Horváth 2009, 147, Abb. 106.
Tamási-Csikólegelő 23.	rabolatlan	x	2-2	II	1.3	alsó állkapocs	mellkas alsó (enyhén jobb)	medence- nyílás	combok között, felső 1/3	Bóna – B. Horváth 2009, 148–149, Abb. 108.
Tamási-Csikólegelő 30.	rabolt	x	2-0	II	3	alsó állkapocs	mellkas felső	x	x	Bóna – B. Horváth 2009, 154, Abb. 111.
Tamási-Csikólegelő 50.	rabolt	x	2-0	II	3	nyak	mellkas középső	x	x	Bóna – B. Horváth 2009, 164–166, Abb. 120.
Tamási-Csikólegelő 52.	rabolt	x	2-0	IV	1	nyak	mellkas felső	x	x	Bóna – B. Horváth 2009, 166, Abb. 121.

Juvenis	1
Adultus	4
Adultus-maturus	2
Maturus	3
Senium	6

9. tábla. S-fibulák viselete Pannoniában (típus, viseleti modell). Életkorok megoszlása a teljes vizsgálati anyagban.

Summary

S-shaped brooches from the Lombard period in the Middle Danube region. Part II. (6th century AD)

The paper presents the main types of S-shaped brooches from the Lombard cemeteries in the Middle Danube region. The aim was to classify the types, to determine their style, characteristics, and to summarize the results of previous research.

The brooches could be classified into four main group (Group I–IV.):

Group I includes 3 main types (*Nikitsch–Kranj*, *Várpalota 34.–Vinkovci*, *Güttingen*). These types might have appeared after the first quarter of the 6th century AD, and might have been one of the earliest types of the S-shaped brooches of the Lombards in Pannonian region. These types disappeared from the graves in the second half of the 6th century AD. The origin of the brooches of Group I is questionable, as they are most concentrated in the West Merovingian region. The small number of these suggests that they might not local products. The *Güttingen* type brooch from Vörs–Tótok dombja grave 20 must have imported from the West Merovingian region.

Variants 1 and 2 of the Group II type 1 (*Kranj*) brooches were probably in use at the same time as Group I after the first third of the 6th century AD. They were not found in the graves after the middle of the 6th century AD. The S-shaped brooch from Tamási–Csikólegelő grave 23 (Group II, Type 1, Variant 3) is slightly different from both the group and Variants 1 and 2 of the type, representing a separate developmental pattern with its unique animal shapes. These animal forms, with pointed ears, fins and sometimes snouts are represented on the western Merovingian animal brooches (*Herpes*), but also appear on the later Pannonian cloisonné type S-shaped brooches (see Tamási–Csikólegelő grave 52). For the latter type, it is questionable whether it developed during independent, internal evolution or as a result of recurrent external, western Merovingian influence. The other elements of the burial (*Zangenfibel*, "Thuringian" type vessels) are related to the find complexes of the North Danube area dating from the last third of the 5th century AD. It is questionable when and how the S-shaped brooches and the other elements of the costume were combined. Due to the early character of the animal shape and the early date of the other finds, this brooch could be dated to the second third of the 6th century AD, like the other variants of the *Kranj* type.

The so-called *Mohács* type (Group II, Type 2) is dated to the second third of the 6th century AD, based on the chronology of the Lombard cemeteries north of the Danube. In Pannonia, two graves (Mohács grave 2, Vörs grave 17) suggest a later date, around the middle of the century.

The so-called *Schwechat-Pallersdorf/Bezenye* type was one the most common S-shaped brooch in Pannonia (Group II, Type 3). They might have been made in Pannonia around the middle of the 6th century AD and can also be found in northern Italy. The type may have been in most use around the middle of the century, and was replaced by the *Várpalota 19. type* in the second half of the century.

In the last phase of the Pannonian Lombard age, after the middle of the 6th century AD the *Várpalota 19. type* (group II, type 4) and the cloisonné type S-shaped brooches (group IV, types 1-5) came into fashion. These types were transferred or exported in greatest numbers to Italy (550/60-600). Similarly, *Sarching* type (Group III, Type 1) from the West Merovingian region may have been in use during this period. In the case of the brooches from Animal Style I (Group II, Type 5) the ribbon-like figures appear on the Lombard goldsmiths' products in the second half to last third of the 6th century AD. They must have been produced after the second half of the 6th century AD.

The *Várpalota 19. type* (Group II, Type 4, Variant 2) and the cloisonné type brooches (Group IV, Types 3-5) have a late horizon, dating from the last third of the 6th century AD, which prove to be the latest products of Pannonian goldsmithing.

After the first third of the 6th century AD, some of the S-shaped brooches can be interpreted either as imports (Güttingen, perhaps *Várpalota 34th-Vinkovci*) or as local types (Mohács, Kranj, perhaps Nikitsch-Kranj). However, a significant proportion of the Pannonian brooches from the mid-6th century are local types (*Schwechat-Pallersdorf/Bezenye*, *Várpalota 19th*, some types with compartments). The non-local products and some formal elements suggest a strong connection with the Upper Danube region, not only due to the transfer of goods, but also to the many cultural contacts.

The two small brooches were always worn around the neck and chest. The upper one was located in the area of the cervical vertebrae or the mandible, in the middle or slightly to the right or left. The lower was placed on the chest, in the upper or middle third of the chest, rarely in the lower third. Despite the small displacements, the position of the brooches in the suggests a standardised cloak or upper clothing, which is closed high under the chin and on the chest. The clothing was closed either vertically or horizontally by the S-fibulae. This type of costume can be observed with the earliest and latest S-shaped brooches. According to the chronological classification of the finds, the characteristic four-brooch dress appeared in Pannonia from the

second third of the 6th century AD, but the graves with the four-brooches dates from the mid-6th century AD. Comparing mortality ages does not give a representative picture as few values are available. The graves containing brooches are distributed between the juvenile and senile ages, and the outstanding number of adult and mature ages should be highlighted (Table 9).